

Bert Altena

‘EEN BROEINEST DER ANARCHIE’

Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling.

Vlissingen 1875 – 1929 (1940)

Band II: Verantwoording

Amsterdam 1989

Noten

De titels van kranten en tijdschriften zijn in de noten verkort opgenomen en cursief gedrukt.

1. Citaat: Battus, bespreking van de Algemene Nederlandse Spraakkunst in: *NRC/Handelsblad*, Cultureel Supplement, 30/11/84.
2. Lukács, GuK, 119-70, m.n. 128-9.
3. Marx/Engels, Heilige Familie, 37-8, 55-6. Lukács, 'Klassenbewusstsein' in: GuK, 126-7, 151. Zie wat Lukács en Lenin betreft ook: Bottomore, Klassenbewusstsein, 79. Over Lukács: Lichtheim, Lukács (55-72 over 'Geschichte und Klassenbewusstsein').
4. 'Vals' klassebewustzijn schrijft Lukács overigens een intentie op het juiste toe: Lukács, 'Klassenbewusstsein' in: GuK, 158. Th. van Tijn, Notities, 36.
5. Lukács, 'Klassenbewusstsein' in: GuK, 132-4. (zie ook: Marx/ Engels, Deutsche Ideologie, 62.) Hobsbawm, Klassenbewusstsein, 16-7 en 22. Zie over nationaal denken bij Lukács ook Bottomore, Klassenbewusstsein, 75, en Mészáros, Kontingentes, 162. Voor Marx en Engels: Deutsche Ideologie, 60-1, 68 en 338; Marx, Elend, 132. Knippenberg/De Pater, Eenwording: beide auteurs geven te weinig gewicht aan het feit dat eenwording ook centralisatie, dat is opheffing van lokale beslissingsbevoegdheden, betekende. Daarover hierna, hoofdstuk 11. Voor het regionale als uitgangspunt bv. ook: Van Deursen, Kopergeld. Deel I, 5. Zie voor kerkelijke aangelegenheden: Bornewasser, Authority, 155. C.H.E. de Wit gaat zelfs zover ten tijde van de Republiek van 'landen' te spreken: De Wit, Revolutie, bv. 64.
6. Marx/Engels, Deutsche Ideologie, 31-2, 423; id., Heilige Familie, 37. Lukács, 'Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats' in: GuK, 170-356, 291-314; 'Klassenbewusstsein', ibid., 147. Zie ook: Parygin, Marx, 40-1. Van Tijn, Notities, 36, 45 en 47. Zie ook: Lucassen/Van Tijn, Nogmaals, 80.
7. Lenin, Was Tun?, 385-6, 394-7 en 413. Overigens ook Domela Nieuwenhuis kende, althans in revolutionaire situaties, de intelligentsia een grote rol toe. Zo merkte hij n.a.v. de opstand in Barcelona in 1909 op: *'Immers hoe geheel anders hadden de zaken kunnen lopen, als daar intellectuele mannen hun verstand hadden aangewend om de zaak tot een goed einde te brengen.'* F. Domela Nieuwenhuis, rede over de revolutie in: archief-FDN III e L. Zie voor het probleem van burgerlijke intelligentsia die socialistische leerstukken opstelt en voor de verhouding Lenin-Marx ook: Bottomore, Klassenbewusstsein, 78 en 80.
8. Bottomore, Klassenbewusstsein, 83. Mann, Consciousness, 10. Een samenvatting van de 'end of ideology'-gedachte in: Lipset, Political Man, 439-56. Zeer helder ook: Daalder, Leiding, 6-8.
9. Een overzicht van de literatuur is te vinden in: Deppe, Bewusstsein, 11-118. Kritiek op de geringe feitelijke ondersteuning van de belangrijkste theorieën uit de zestiger jaren (met name die van R. Blauner en S. Mallet) oefent Duncan Gallie in een zeer goed overzicht in: Gallie, Search, 25-29. Invloeden in de zestiger jaren: Montgomery, Workers' control, 5-7. Zie tegen armoede als verklaring voor arbeidersprotest ook: Geary, Protest, 180.
10. Kern/Schumann; Touraine, Société, 23, 26-7, 44-6, 256 e.v.; Hamilton, Affluence. Op het belang van de organisatie, al gaat het hem in aansluiting bij Robert Michels meer om de remmende werking, wijst ook Lademacher, Gewalt, 412. Het idee van grote bedrijven werd eerder verwoord in: Blauner, Alienation, 23.
11. Vetterli, Industriearbeit; zie ook Vetterli, Arbeitsalltag. Renzsch, Handwerker. Lucas, Radikalismus, 12. Voor de arbeidersaristocratie-discussie in Engeland: Gray, Aristocracy. Williams, Culture, 280; Williams, Marxism, 75-90. Reid, Glasgow, 96-7. Jones, Languages, 1, 10-1, 25-75. Zie ook: Nolan, Düsseldorf, IX en 3.
12. Deppe, Bewusstsein, 110-1, 198-9. Men vindt dat inzicht, zo gesteld, reeds terug in de inleiding bij Henriëtte Roland Holsts, Kapitaal en Arbeid, XXII. Zie ook de nuttige opmerkingen in: Gallie, Search, 29-36.
13. Spreiding bedrijven in de negentiende eeuw: Keuning, Woongebied. Van Tijn, Bijdrage. Het normatieve element in Van Tijns model (dat een vakbond succes heeft wanneer hij een cao kan afsluiten) kan uiteraard op de syndicalistische vakbeweging geen betrekking hebben. Zie voor vergelijkbare kritiek ook: Alberts, Marges, 2-4.

14. [Redactie], Tijdschrift, 2-4; [Redactie], Onderscheid; Jansen, bespreking; [Redactie], Ten geleide.
15. Lukács, 'Was ist orthodoxer Marxismus?' in: GuK, 58-94. Thompson, Making, 9.
16. Marx, Elend, 130-1.
17. Zwahr, Konstituierung, 17-23; Zwahr, Proletariat; Zwahr, Stand und Aufgaben, 5-81, m.n. 19-21. Perry, Kinine. Stuurman, Verzuiling.
18. De 'ingroei-visie' is in Nederland vooral verdedigd door De Jong, Plaats, XII-XIII; Hueting c.s., Eenheid, 9.
19. Peskens, Vorstinnen; Peskens, Coleta. Spek: mededeling Dirk Romijn, 25/4/80.
20. C.G. Cornelissen aan F. Domela Nieuwenhuis, [Koudekerke ('t Zand), ca. 1/11/91] in: archief-FDN II c 3.
21. Voor de ontwikkeling van Cornelissens denken: hoofdstuk 4 en: Altena/Wedman. Pelloutier: Julliard, Pelloutier. V, 16/6/07. *Metaalbewerker*, 5/6/09, noemt voor het eerst zijn vrij-socialistische tegenstanders 'syndicalisten'. Vanaf 1909 raakt de term meer en meer ingeburgerd. Vgl. G.F. Lindeijer in: B, 11/5/12: 'in de anarchistische of om hun nieuwe naam te gebruiken in de syndicalistische vakbeweging'. Zie ook de uitleg van het begrip door P.E. v. R.[enese] in: *Het Bouwwak*, 1/9/13. Als bekend komt het woord 'anarchie' in de moderne betekenis voor het eerst voor bij Proudhon (Qu'est-ce que la propriété?): Valiani, Genesi, 18.
22. Van der Goes: citaat in V, 27/8/04; Lenin, Anarchismus, 334-5 (zie echter ook: Lenin, Staat, 49 en 56-9); Bol'sjaja sovjetskaja entsiklopedija, tweede uitgave deel 2 'anarchizm'; Hobsbawm, Age, 160-1. Zie voor Hobsbawms opvattingen ('Syndicalisme was [...] de quasi-revolutionaire vakbewegingstheorie en -praktijk, die gestalte kregen in de Franse vakverenigingen kort voor 1900') ook: Hobsbawm, arbeider. Voor kritiek op de vooringenomenheid van veel onderzoekers ook: Lucas, Radikalismus, 259-62. In zekere zin past op de sociaal-democratische geschiedschrijving wat Marx Stirner voor de voeten wierp: 'Die Geschichte wird so zu einer bloßen Geschichte der vorgeblichen Ideen, zu einer Geister- und Gespenstergeschichte, und die wirkliche, empirische Geschichte, die Grundlage dieser Gespenstergeschichte wird nur dazu exploitiert, um die Leiber für diese Gespenster herzugeben; ihr werden die nötigen Namen entnommen, die diese Gespenster mit dem Schein der Realität bekleiden sollen.' Marx/Engels, Deutsche Ideologie, 113-4.
23. Over het parlementarisme in de Duitse SAPD nog altijd: Lidtke, Outlawed Party, 213-241. Arthur Lehning heeft zich sterk gemaakt voor de opvatting dat de staat een integrerend onderdeel vormt van het denken van Marx: Lehning, Anarchisme, 430-2. Ik denk dat de zaak genuanceerder is dan Lehning voorstelt. De staat is weliswaar een onderdeel van Marx' denken, maar theoretisch vrijwel niet, of althans zeer zwak, verbonden met Marx' analyse van maatschappij en economie. Zie voor de opvattingen van Marx en Engels ook het nuttige overzicht van Blackburn (helaas blijkt de auteur geen Duits te kennen en vergeet hij de oudere Engels), Marxism. Zie ook: Lademacher, Hes, 179.
24. Lösche, Anarchismus, 2. Dubofsky, We Shall Be All, 9. Ridley, Syndicalism, 16-7. Zo ook Hart, Anarchism, 6, 17 en 21, die evenwel dit verband legt met het anarchistisch collectivisme, in zijn ogen een voorstadium van het moderne anarcho-syndicalisme. Wiardi Beckman, Syndicalisme, 7, 13 en 15-7; een uitstekende kritiek op Beckman is Lehning, boekbespreking. Maitron, Histoire, 117. Bigler, Sozialismus, 253. Zie ook de kritiek van Ulrich Linse, dat de algemene vorming van de arbeider eerder een rol speelde dan het feit dat hij zittend werkte: Linse, Anarchismus, 71. Cornelissen (Strijd, 4) legde meer een verband met de kleinschaligheid van de werksituatie: 'dezulken die in hun kleine werkplaats geheel alléén, of met twee, drie personen arbeiden, en die door hun dagelijksch leven den zin voor onafhankelijkheid als een eerste levensbehoefte zijn gaan gevoelen'.
25. Bull, Entwicklung. Ik dank Margriet Hielkema, die mij op dit artikel wees.
26. Dubofsky, We Shall Be All, 5, 9, 148-50. Lane, Roots, 118 en 133-46 verklaart de bolsjewistische aanhang in Moskou en Iwanowo-Woznesensk onder andere uit de ontwortelde arbeider.
27. Lucas, Radikalismus, 30-6, 40-1, 62, 254. Zie ook Hart, Anarchism, 85-6, die echter vooral wijst op de gevolgen van de plotselinge toeloop van veel arbeiders naar de steden. Armoede op velelei gebied moest door veel mensen gedeeld worden. Zwahr, Stand und Aufgaben, 48. Renzsch, Handwerker, 191.
28. Hobsbawm, Rebels, 74-93. Id., Bandits, 110 e.v. Ik laat de jezuïetische pagina's 111 en 112

- (waar de auteur 'ironisch' genoeg moet vaststellen dat de eerste bankroven door een sociale beweging niet werden gepleegd door anarchisten, maar door de bolsjewiki) maar voor wat ze zijn. Steun voor Hobsbawms visie in: Hart, *Anarchism*, 36-7 en 60-3.
29. Voor een vergelijkbare mening over de opzet van het onderzoek ook: Lösche, *Anarchismus*, 25.
 30. Peterson, Union. Mijnwerkers in Engeland: Williamson, Class. Hareven, Family Time. Zie daarover hoofdstuk 12 e.
 31. Wintle, Aspects, I e.v. Soms worden fatsoensnormen zoals bronvermelding zelfs overtreden: Tabbers/Sepers, 59-60 (inclusief foto). Franssen, Bossche arbeider.
 32. De Feijter, Policy. Voor de historicus is dit boek niet van groter waarde dan Bonebakker, Scheepsbouw. De Kok, Koninklijke Weg. Zie ook de bespreking van J.M.M. de Meere in: *TvSG* 7 (febr. 1977), 122-9. Pollard/Robertson, Shipbuilding.
 33. Voor de bestrijding van sociaal-democratische opvattingen: Frieswijk, Rüter; Buschman, Wetenschap. Aanzetten voor meer relativisering in: De Jong, Werkstaking.
 34. Lucas, Radikalismus, 257-8. Idem: Müller, Lokalismus. Pays légal: *MC*, 31/12/77. Aanvankelijk was de katholiek F.H. Schiffer, later de protestantse F. v.d. Velde jr uitgever van de *Vlissingsche Courant*. Redacteur werd in 1901 na de conservatieve P.L. Mets de liberale D.A.P. de Zeeuw, die de krant beter en meer uitgesproken liberaal maakte: *VC*, 7/5/06 (Mets) en 1/6/26 (De Zeeuw). Dagblad: *VC*, 2/1/99; staat of kerk: *VC*, 28/1/07. Zie voor beide kranten: Abrahams, Pers.
 35. Mededeling M.G. de Hondt, 24/4/84.
 36. Unger/Westendorp Boerma, 61. Winkelman, Plaatsbeschrijving, 17. Poorten: Wibaut, Levensbouw, 19 en plaat tegenover 97. Accijnzen: Altena/v.d. Veen.
 37. Gegevens over bedrijven: gemeenteverslag 1865, 67-72. Werklieden marinewerf: Dirkzwager, Tideman, 34. Stoommachine: Winkelman, Plaatsbeschrijving, 103. Gasfabriek: id., 187. In 1869 kreeg de chocoladefabriek eerst een stoommachine, van 3 PK: id., 185-6.
 38. Gemeenteverslag 1867, 38; gemeenteverslag 1870, 36.
 39. Kennen: Wibaut, Levensbouw, 17; ook de mening van C.P.I. Dommissie voor 1829: 'Toen was het nog in 't algemeen een stil en vredig havenstedeke en stond daardoor het familieleven op den voorgrond. Er kon bij de eene familie niets gebeuren of de andere wist het, ja lief en leed wordt dan saâm gedeeld.' C.P.I. Dommissie aan tante [J.P. Mortier?], Maassluis 17/4/09 in: DNP, archief-Dommissie 8. Vergelijking: Zeeuwsch Jaarboekje 1867.
 40. Dirkzwager, Tideman, 44-5 (ook voor het volgende). Zie ook: Memorie van Antwoord bij begroting 1863 in: Bijlagen 1862-3, 332; de discussies in de Tweede Kamer op 13/12/64 in: T.K. 1864-5, 382-5; Memorie van Antwoord bij begroting 1866 in: Bijlagen 1865-6, 604. Opmerking M. Laernoos in gemeenteraad in: Handelingen, 1/12/16. De Kok, Koninklijke Weg, 10.
 41. Over Van Rosevelt: kohier hoofdelijke omslag 1870 in: GAV 3780; A.R. van Rosevelt aan b&w, Vlissingen 14/6/75 in: GAV 1087. Tideman: Dirkzwager, Tideman, 14-20, 36-44, 45-6. Scheepsverwachting: *MC*, 24/5/80.
 42. Aanleg kanaal: Koole, Belgen. Opening havens: Dirkzwager, Tideman, 41-2; De Kok, Koninklijke Weg, 9-10. Blussé: T.K. 1865-66, 360. Oprichting SMZ: Gedenkschrift SMZ, 2-4, 6-10, 47, 50, 52-3; Dirkzwager, Tideman, 89-99. Oprichting 'de Schelde': De Kok, Koninklijke Weg, 36-52; Dirkzwager, Tideman, 57-78; Leenknecht, kapitaal, 30-1 en 33-5. Concurrentie: B.J. Tideman aan Arie Smit, Amsterdam 18/4/77 in: archief-KMS, map 1875-84.
 43. John P. Best & De Groof aan raad, Vlissingen 2/4/75 in: GAV 1086; *MC*, 7/4/75; *VC*, 18/4, 3 en 24/10/75; verslag kvk 1875, 2; *MC*, 3/2/76; *VC*, 20/2/76; *MC*, 31/1/77; verslag kvk 1877, 8-9. Latere onderhandelingen met Krupp liepen op niets uit: *VC*, 25/7/78 en 19/10/79. Müller: *VC*, 30/12/92. Voor John P. Best: Honderdjarig bestaan John P. Best.
 44. Petroleum: *VC*, 17/11/78, 29/4/83; *MC*, 21/9 en 27/11/83; verslag kvk 1883, 12 en 18; id. 1891, 12; id. 1893, 10; *MC*, 3/6/90. Steenkolen: *VC*, 1/2 en 20/4/27.
 45. Bouman, Landbouw, 280, 448 en 481. Veiling: zie hoofst. 8 c; gemeenteverslag 1914, 119-20; id. 1918, verslag veiling, 2; verslag kvk 1921, 19; Kautz, Hafen, 117-45.
 46. Visserij: *VC*, 9/3 en 27/7/76 en verslag kvk 1876, 19 (sloep 'De Vooruitgang' van J.J.P. Hector). N.V. Vlissingsche Zeevisserij: *VC*, 24/2 en 9/3/76; *MC*, 17/4/76; *VC*, 25/1, 15/3 en 18/11/77; verslag kvk 1877, 13; *VC*, 24/2/78; *MC*, 16/5 en 30/8/78; verslag kvk 1878, 13-4; id. 1879, 15; *VC*, 21/11/80; *MC*, 10/2/81; jaarverslagen in: F. Wibaut & P.J. Siegers aan b&w, Vlissingen 20/6/77 in: GAV 1093 en Vlissingsche Zeevisserij aan b&w, Vlissingen 29/5/78 in: GAV 1095

- en b&w aan kollegie voor Zeevisscherijen, Vlissingen 19/5/81 [afschrift] in: GAV 1454. Zie ook: b. aan D.v.d. Weijden, Vlissingen 27/4/83 [afschrift] in: GAV 1497. Garnalen: J.A. Berger, 'De toestand der Arnemuïdsche visschers te Vlissingen' in: VC, 23/8/22 (overdruk uit *Het Volk*); id., 'De ramp van de Zeeuwsche visschers' in: VC, 2/8/24 (overdruk uit *De Groene Amsterdammer*); MC, 30/7/75; verslag kvk 1875, 8; id. 1879, 15-6; id. 1881, 13; id. 1885, 13; id. 1893, 13. Vlees: KMS aan b&w, Vlissingen 10/11/86 in: GAV 1112; verslag kvk 1888, 10; VC, 4/4 en 8/6/98. Schapen: VC, 23/7/76, 7/1, 8 en 15/2/77; verslag kvk 1886, 10; id. 1887, 10-1 en 17-8; VC, 18/11 en 16/12/88.
47. Post: Ten Brink, Postvaart, 201-4. Haven: Roos, pogingen, 172, 180 en 189; Expl. haven/werf, 21; verslag kvk 1875, 3. Toerisme: gemeenteverslag 1923, 95; VC, 16/4/24; gemeenteverslag 1925, 90. Hull-lijn: VC, 11 en 13/3/91, 1 en 6/1/92; verslag kvk 1892, 2-3, 18-9; VC, 22/2/93; verslag kvk 1893, 16; VC, 7, 9 en 14/5/94; verslag kvk 1894, 15; Hollandsche Stoomvaart-Maatschappij aan b&w, Vlissingen 7/6/95 in: GAV 1132. Personeel: verslag kvk 1884, 16; id. 1885, 14; id. 1887, 17; id. 1893, 15. Rederij: verslag kvk 1893, 14. Verplaatsing: VC, 20-22, 30 en 31/5, 3, 4 en 19/6/19; gemeenteverslag 1919, 85; verslag kvk 1919, 40-1 en 44; VC, 21 en 23/1 en 13/3/20; gemeenteverslag 1920, 82; VC, 30/3, 1/6, 30/6, 1 en 8/7/21, 14/7/22.
48. Brasch & Rothenstein: VC, 9 en 29/8/77; MC, 20/1/79; Van Leeuwen I, nr. 33. Norddeutsche Lloyd (het gaat hier om de gesubsidieerde rederij, die in de Duitse Rijksdag en met name ook tussen de sociaal-democratische afgevaardigden onderling tot zo heftige debatten leidde; zie daarvoor: Lidtke, *Outlawed Party*, 213-41): verslag kvk 1883, 20; MC, 16/2 en 1/5/85; VC, 2/7 en 17/12/85; MC, 15/12/85. Castle Line: VC, 21/12/88; MC, 24/1 en 12/2/89; verslag kvk 1889, 16-7; id. 1891, 16; id. 1892, 19; VC, 22/3/93; Expl. haven/werf, 19. Ost-Afrika Linie: verslag kvk 1902, 18; VC, 10 en 12/12/04 en 27/1/05. Japan: Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid Talma aan b&w, Den Haag 8/7/12 in: GAV 1174; mededelingen M. Laernoës in: Handelingen, 20/9/18, 527. Voor het belang van het Belgisch loodswezen o.a.: VC, 21 en 24/7/13.
49. N.A. de Gaay Fortman aan B. van Schelven, Vlissingen 4/4/79 in: DNP, archief-Van Schelven 44. (Tegenwoordig wordt juist het tegenovergestelde beweerd. Zo zei een Vlissinger over de haven nù: 'We zijn te netjes. We hebben te weinig hoeren. Daarom willen alle zeelui naar Antwerpen.'). Bouman, Landbouw, 188.
50. Loodsgelden: verslag kvk 1874; b&w aan minister van marine, [Vlissingen, waarschijnlijk 6/2/83] [afschrift] in: GAV 1456; id., Vlissingen 12/4/83 *ibid.*; minister van marine aan b&w, Den Haag 21/5/83 in: GAV 1104; b. aan W.C. Borsius, Vlissingen 24/1/83 [afschrift] in: GAV 1497; id. aan J.P.R. Tak van Poortvliet, Vlissingen 12/4/83 [afschrift] *ibid.*; id. aan W.C. Borsius en aan mr Pompe van Meerdervoort, Vlissingen 30/4/83 [afschrift] *ibid.*; b&w aan minister van marine, Vlissingen 9/1/84 [afschrift] in: GAV 1457; minister van marine aan b&w, Den Haag 26/2/84 in: GAV 1106; b. aan minister van waterstaat, Vlissingen 15/4/85 (geheim) [minuut] in: GAV 1348. Even later moeten er weer loodsgelden zijn ingesteld naar Antwerpen: VC, 17/4/84. Havengelden: Rede Pincoffs in: E.K. 14/1/75, 133-4; VC, 21/8/79; kvk aan raad, Vlissingen 25/8/79 in: GAV 1096; GAV 520, 20/10/79 (de afschaffing leidde tot instructieve, gemakkelijke en langdurige discussies over het instellen van een hondenbelasting ter compensatie: GAV 521, 22 en 29/12/79). Spoorwegtarieven: Rede Pincoffs (zie boven); MC, 17/11/75; verslag kvk 1879, 4; b. aan minister van waterstaat, handel en nijverheid, Vlissingen 30/10/83 [afschrift] in: GAV 1497; minister van waterstaat, handel en nijverheid aan b., Den Haag 13/12/83 in: GAV 1207; verslag kvk 1883, 11; id. 1884, 17.
51. Droogdok: Dirkzwager, Tideman, 54-7; De Kok, Koninklijke Weg, 1877, 1893; verslag kvk 1874, 14-5; id. 1880, 17-8; VC, 18/4/75 en 9/8/93; MC, 26/4/75; Redes Tak van Poortvliet en Fabius in T.K., 4/12/74, 444-5; Sijnke, droogdok. Loskraan: VC, 24/1/75; MC, 16/9/75; MC, 15/8/76 (ingez. door P.R.); VC, 11/10/77, 11/8 en 22/12/78; Arie Smit aan b&w, Vlissingen 23/7/85 in: GAV 1110. Duinwater: VC, 29/4/75; MC, 8/5/75 (ingez. door C. Scheijbeler); verslag kvk 1876, 18; MC, 27/3 en 23/5/80; KMS aan b., Vlissingen 29/3/81 in: GAV 1205; GAV 521, 22/7/81; MC, 21/12/81; b. aan J.L. Gruber, Vlissingen 1/8/82 [afschrift] in: GAV 1496; id., Vlissingen 6/12/82 [afschrift] *ibid.*; GAV 666, 20/1/83; GAV 522, 22/1/83; MC, 28/1/84; verslag kvk 1886, 6; MC, 6/7/87; Middelburg kreeg pas in 1891 een duinwaterleiding: Bouman, Landbouw, 326. Spoorwegen: MC, 21/1/75; VC, 13/2/76 (ingezonden door X.); MC, 9/1/78.
52. MC, 12/12/79; VC, 18/12/79; De Groof & Co. aan b., Vlissingen 21/12/79 in: GAV 1203 (daar ook een felle telegramwisseling uit die dagen tussen Arie Smit en A. Vrolijk, directeur van de

- staatspoorwegen); *MC*, 24 en 29/12/79; *VC*, 28/12/79, 8/1, 7, 11, 18, 25 en 28/3/80.
53. *MC*, 10/1/79; verslag kvk 1879, 3; GS aan b&w, Middelburg 12/12/81 in: GAV 1100; b&w aan GS, Vlissingen 18/2/81 [afschrift] in: GAV 1454; *VC*, 20/10 en 4/12/81; verslag kvk 1881, 1-2; *MC*, 17/8/82 (afdruk contract); *VC*, 3, 14 en 17/12/82; gemeenteverslag 1882, 42; verslag kvk 1882, 2-3; Leenknecht, kapitaal, 39; *VC*, 4/2/83; verslag kvk 1883, 16-8; id. 1884, 16-7; *VC*, 11/6/85.
 54. *VC*, 25/12/90; verslag kvk 1890, 2-3; *VC*, 4 en 14/1/91; *MC*, 13, 14 (rede E. Fokker) en 16/1/91; *VC*, 6/2/91; verslag kvk 91, 1-2; *VC*, 30/3/92, 25/10/02.
 55. Dokwerkersvereniging 'Eén voor Allen en Allen voor Eén' aan raad, Vlissingen 1/7/02 in: GAV 1149; *VC*, 11/7 (verslag kvk), 8/8, 28/8 en 2/9 (Van Niftrik) en 22/10/02 (Rotterdam; zie ook: directeur gasfabriek aan b&w, Vlissingen 8/1/03 in: GAV 1151) en 15/5/03. Foto van kolentip in: De Kok, Koninklijke Weg, tegenover 1902 (datering is onjuist).
 56. Meeuwen: *VC*, 11/4/05. Kranen: b&w aan minister van waterstaat, Vlissingen 10/3/08 [minuut] in: GAV 1332; b&w aan minister van waterstaat, Vlissingen 7/7/08 [minuut] ibid.; minister van waterstaat aan b&w, Den Haag 25/7/08 in: GAV 1163; b&w aan directeur-generaal van de Mij. tot Exploitatie der Staatsspoorwegen, Vlissingen 14/11/08 [minuut] in: GAV 1332. Weigering KMS: *VC*, 17/5/09. Overname: GAV 555, 30/12/10; zie belast met het voeren van onderhandelingen met de Maatschappij 'de Schelde' te Vlissingen aan b&w, Den Haag 24/4/11 in: GAV ingekomen stukken raad en b&w, 1911; Expl. haven/werf, 11-4; Handelingen, 18/4/13; *VC*, 28/11/13; GAV 556, 4/12/13. Diepte: *MC*, 10/6/90. KMS aan b&w, Vlissingen 16/1/13 in: GAV 1175; gemeentebouwmeester aan b&w, Vlissingen 24/5/11 in: GAV 1171; Expl. haven/werf, 18; verslag kvk 1913, 3.
 57. Verslag haven, 1914 7-9; verslag kvk 1915, 5 en 9-10; Directeur: Handelingen, 20/9/18, 533; *VC*, 24 en 28/9/18 (ingezonden brieven). Expl. haven/werf, 18; *VC*, 18/6/19. Vertraging door Den Haag: verslag haven 1921, 6; id. 1923, 4; id. 1924, 3-6; *VC*, 17 en 21/11/23, 7/3 en 20/6/24, 17/9/25. Van Woelderens: *VC*, 15/11/20; verslag haven 1923, 5; Handelingen, 30/10/25, 261; Van Woelderens, mijn vader. Kautz, Hafen, 398.
 58. Kautz, Hafen, 199-203, 205-7.
 59. In het algemeen: De Kok, Koninklijke Weg. Voorts: Tideman, Etablissement, 4, 8, 24-5; Dirkzwager, Tideman, 57-97; zie ook Koninklijk Besluit 21 van 8/10/75; *VC*, 7/10/75. De Jonge, Industrialisatie, 154.
 60. Willem III: De Kok, Koninklijke Weg, 36 en 44. Marine en crisis: Dirkzwager, bestaansrecht; De Kok, Koninklijke Weg, 59-68; Leenknecht, 39, 52-4; De Jonge, Industrialisatie, 137 en 145; Pollard and Robertson, Shipbuilding, 26. De 'Rotterdamsche Lloyd': De Kok, Koninklijke Weg, passim; Schepen die wij bouwden. Nederland: *MC*, 13/4/96.
 61. Twintig jaren: Bonebakker, Scheepsbouw, 114. Insulinde: *VC*, 8/6/12. Isherwood: *VC*, 16/11 en 1/12/09. Machinebouw: De Kok, Koninklijke Weg, 143-7.
 62. Klinkmachine: verslag kvk 1887, 4; *VC*, 20/4/88. Snelle afschrijving: zie de jaarverslagen, bijvoorbeeld in *MC*, 24/5/89. Gebruik machinepark: Expl. haven/werf: 43-4 (op p. 80 een inventaris van de werf in 1910). Financiering: Leenknecht. Aandelen: De Kok, Koninklijke Weg, 269.
 63. *VC*, 3/7/05 (historisch overzichtje) en 3/11/24 (biografie Van Niftrik); Winkelman, Plaatsbeschrijving, 82; verslag kvk 1885, 4; id. 1893, 3; id. 1900, 5; id. 1902, 6; *VC*, 23/10/07; verslag kvk 1909, 7; id. 1910, 6; id. 1911, 6; id. 1912, 6-7; id. 1913, 7; id. 1919, 9. Tussen 1907 en 1917 en na 1919 exploiteerde de marine (later de spoorwegen) een gasfabriek, die gas uit petroleum maakte. Vijf arbeiders waren er in dienst: *VC*, 6/6/07; verslag kvk 1917, 13; id. 1919, 15; id. 1920, 16. 'Electra': verslag kvk 1916, 10; id. 1917, 9; id. 1918, 9.
 64. H.L. Hermans c.s. aan b&w, Vlissingen [ingekomen 13/3/95] in: GAV 1181; gemeente bouwmeester aan b&w, Vlissingen 11/4/95 (bouwplan fabriek) in: GAV 1131; verslag kvk 1895, 4-5; id. 1896, 4-5; *MC*, 15/3/95; *VC*, 25/5/99, 10/9/01; verslag kvk 1915, 14-5; id. 1916, 13; id. 1918, 13-4; id. 1919, 14; id. 1920, 14-5; *VC*, 30/3/20 en 12/5/23; gemeenteverslag 1924, 83 en 1928, 94.
 65. Staalfabriek: verslag kvk 1902, 2; *VC*, 11/2/03; GAV 555, 27/2 en 7/8/03. NedPAM: GAV 556, 4/12/13; *VC*, 19 en 20/12/13; Handelingen, 1/5/14 (rondvraag); b&w aan M. Laernoës, Vlissingen 2/7/14 [minuut] in: GAV uitgaande brieven b&w 1914; NedPAM aan b&w, Vlissingen 22/7/14 in: GAV ingekomen brieven b&w 1914; verslag kvk 1916, 9 en 14; GAV 4690, 20/3/18; verslag kvk 1919, 15; id. 1920, 17-8; gemeenteverslag 1922, 93; *VC*, 25/7/24, 16/9 en 25/10/26, 10/12/27; gemeenteverslag 1927, 90; id. 1928, 93-4.

66. Verslag kvk 1919, 14-5; id. 1920, 5 en 16; VC, 13/4/21 (beschrijving); gemeenteverslag 1924, 83-4; id. 1925, 86; id., 1928, 95.
67. Aantal: gemeenteverslag 1905, 81. Overzicht omvang bedrijven: verslag kvk 1893, 3-4. Klijberg: verslag kvk 1887, 6; id. 1902, 7; Gebr. Klijberg aan b&w, Vlissingen 5/10/06 in: GAV 1158; verslag kvk 1907, 8; id. 1908, 7; id. 1911, 8-9; id. 1918, 11; id. 1919, 11. Spoorwegen: verslag kvk 1906, 15; id. 1919, 29. Volharding: VC, 25/2/86; verslag kvk 1896, 6; id. 1903, 8; gemeenteverslag 1924, 85. Drukkerijen: verslag kvk 1916, 12; gemeenteverslag 1922, 94; id. 1926, 76-7. V.d. Stad: hoofdst. 3 d; verslag kvk 1897, 4-5; id. 1899, 4; VC, 15/3/12. Meiboom: verslag kvk 1882, 6; id. 1885, 5; VC, 3/9/85 en 9/10/87 (Arie Smit grootaandeelhouder; in 1913 nam hij het bedrijfje geheel over: VC, 9/1/13); verslag kvk 1897, 5; VC, 14/12/15; voor een overzicht van de brouwerijgeschiedenis in Vlissingen: VC, 1/12/03.
68. Cook: VC, 2/9/75; MC, 7/9/75; VC, 14/7/87. Badhuis: MC, 27/9/75; MC, 21/11/81. De rol van de 'Maatschappij tot Exploitatie van Gronden' in de verhouding van Arie Smit (als particulier en als erfpachthouder van 'de Schelde') tot de gemeente is een apart onderzoek waard. B. aan J. v.d. Bender e.a., Vlissingen 14/6/82 [afschrift] in: GAV 1496; id. aan J.A. Tak, Vlissingen 1/7/82 [afschrift] ibid.; id. aan minister van financiën, Vlissingen 4/9/82 [afschrift] ibid.; overeenkomst tot aankoop badhuis, Vlissingen 5/4/83 [afschrift] in: GAV 1456; GAV 522, 26/5/83; b&w aan minister van oorlog, Vlissingen 23/5/83 [afschrift] (Gevangentoren) in: GAV 1456; GAV 523, 7/12/83 (uitbreidingsplan Smit), 4/4 en 22/9/84; GAV 524, 12/12/84 (concept contracten badplaatsexploitatie); gemeenteverslag 1884, 17. Grand Hotel: Baron de Browne de Tiège aan b., Antwerpen 14/12/84 in: GAV 1208; b. aan P.J. Siegers (directeur mij. expl. v. gronden), Vlissingen 12/1/85 [minuut] in: GAV 1348; vergadering raad met gesloten deuren 20/2/85 in: GAV 554; VC, 15/10/85; MC, 20/10/85; GAV 524, 24/4/86; MC, 28/6/86 (beschrijving hotel). Dr J. Mezger aan b., Amsterdam 26/9/85 [inliggend antwoord [afschrift] dd. 30/9] in: GAV 1209; gemeenteverslag 1886, 23. Pier: b&w aan bestuur Zeemans- en Visschersbeurs, Vlissingen 21/5/87 [afschrift] in: GAV 1460; id. aan hoofdgenieur v.d. waterstaat, Vlissingen 7 en 10/12/87 [afschriften] ibid.; GAV 525, 13/1/88; GAV 526, 22/6/88.
69. Reclame: gemeenteverslag 1905, 54; id. 1906, 53-4; notulen b&w 1/5/08 in: GAV 691; gemeenteverslag 1911, 88; id. 1913, 86. Muziek: gemeenteverslag 1907, 55; id. 1910, 81; id. 1914, 66. Pensions: VC, 8/10/06, 28/5/08. Eerst in de twintiger jaren kwam een vereniging voor pensioenuimte van de grond: VC, 16/3/26. Dagjesmensen: Maatschappij tot Exploitatie van de Spoorwegen aan b&w, Utrecht 8/8/06 in: GAV 1158; gemeenteverslag 1907, 55; badcontroleur aan badcie, Vlissingen 30/9/08 in: GAV 1164; gemeenteverslag 1908, 59; id. 1911, 25. Investeerders: GAV 535, 29/12/99; GAV 538, 7/3/02; GAV 541, 5/2/04; VC, 8/11/04; GAV 555, 28/10/14; id. 6/12/07 ibid.; VC, 5/2/08 en 22/6/10; GAV 555, 26/8/10; gemeentebouwmeester aan b&w, Vlissingen 9/2/14 in: GAV ingekomen brieven b&w 1914. Kwallen: MC, 19/7/77. Bolsjewiki: VC, 23/8/21 (ingezonden brieven).
70. Gemeenteverslag gemeente Middelburg, verslag kamer van Koophandel, 1899.
71. Gegevens over bevolking: gemeenteverslagen. Voor een vergelijking van de bevolkingsgroei in beide steden: VC, 13/1/99. De ontwikkeling van de geboortecijfers in Vlissingen lijkt de opvatting van de Duitse historica Heilwig Schomerus te bevestigen, die tegenover Wolfgang Köllmann gesteld heeft dat de groei van een stad na de vestiging van een grootbedrijf niet enkel op een toenemend vestigingsoverschot gebaseerd is maar ook op een (met enige vertraging) toenemend geboortenoverschot. In Vlissingen zijn met name de jaren 1893-1902 jaren met grote geboortenoverschotten. Schomerus, Esslingen, 40-1.
72. De Bree, staking, 79. Giele/v. Oenen. Zie ook de discussie daarover met J. Lucassen en Th. v. Tijn in: *TvSG* 4 (1976), 74-91 en 5 (1976), 167-89. De Jonge, Industrialisatie, 7-9. Meertens, Behouden, 115. Zwemer, zekel, 50.
73. Meertens, Behouden, 99-119, 115. Voor een vergelijkbare opvatting over maatschappelijke controle en kleinschaligheid: de verklaring van het royalisme onder werklieden in Toulouse tussen 1815 en 1850 in: Aminzade, Toulouse, 50.
74. Verburg, Middelburgers.
75. H.O.: Middelburg: gemeenteverslag Middelburg 1881 en 1910. Vlissingen: Recapitulatiestaat van den Hoofdelijken Omslag der Gemeente Vlissingen voor 1880 in: GAV 1100; GAV 3818.
76. MC, 31/5/76, 6/5/81, 16/2/88.
77. VC, 7/1/95 (citaat); commissie van toezicht op het lager onderwijs aan b&w, Vlissingen 8/11/00

- in: GAV 1146; gemeenteverslag 1911, 61; Handelingen, 25/7/13. Over accijnzen: Altena/v.d. Veen. Charles de Coster (Zeeland) schrijft in zijn reisverslag wel uitvoerig over armoede in Middelburg (p. 41), maar niet over Vlissingen. Misschien werd hij beïnvloed door het bekende boek van Coronel.
78. Kruijt, onkerkelijkheid, 134-5. Overigens zeggen gegevens over kerkbezoek ook in deze tijd nog niet alles over het geloofsleven. Schaamte over armoede, en dus geen eigen stoel, kan kerkbezoek verminderd hebben: De Bruin, Hollestelle, 67. De situatie zoals die hier rond 1840 geschilderd wordt was gezien de notulenboeken van de hervormde diakonie en Vincentiusvereniging niet wezenlijk veranderd rond de eeuwwisseling.
 79. Zie in het algemeen voor de bebouwing van Vlissingen: Den Broeder c.s., Wonen, 33-40, en: Tabbers/Sepers, 109-21. Walstraat: VC, 4/6/76; KMS aan b&w, Vlissingen [juni] 1876 in: GAV 1060; MC, 22/6/76. Daarna heeft 'de Schelde' een tijdlang optie gehad op het Boterplein om daar arbeiderswoningen te bouwen. Dat plan is uiteindelijk verlaten voor de 'tachtig plagen': KMS aan b&w, Vlissingen 15/5/77 in: GAV 1092; GAV 520, 26/5/77; GAV 521, 16/5/81. Prinsentuin: J.C. de Groof aan raad, Vlissingen 13/6/77 in: GAV 1093; VC, 21/4/78. 'Tachtig plagen': b. aan burgemeester van Ridderkerk, Vlissingen 24/11/79 [afschrift] (aanvraag bouwverordening arbeiderswoningen) in: GAV 1493; Jos. v. Raalte, dir. KMS, aan b&w, Vlissingen 13/5/82 (+bouwtekening) in: GAV 1102; GAV 522, 19/5/82; T, 31/3/94 ('Argus' noemt voor het eerst 'tachtig plagen'). Vlissingers waren creatief in het geven van namen aan stadsdelen. De wijk op het Eiland heeft lange tijd 'Lombok' geheten (het was ten tijde van de strafexpedities naar dit eiland), toen de Clijverstraat en de Hobeinstraat nog onbebouwd waren heette dit gebied 'de dwaaltuin': VC, 15/11/95. Oude Vlissingers zullen zich herinneren dat het gedeelte waar nu stadhuis en katholieke kerk staan ooit 'de Gobi' heette: VC, 24/6/12. Slechting vestingwerken: GAV 523, 11/1/83 (jaarrede Arie Smit); VC, 4/11/83; gemeenteverslag 1906, verslag b&w ingevolge art. 52 woningwet, 5. Badhuisweg: GAV 524, 20/2/85. Overige straten: b&w aan F. Duyvekot, 31/10/85 [afschrift] in: GAV 1458; VC, 7/9/88; A. Huson aan b&w, 20/11/88 in: GAV 1116; GAV 528, 30/7/92.
 80. MC, 12/3/86. Eiland: directeur registratie en domeinen aan b., Middelburg 11/5/86 in: GAV 1210; b. aan cdk, Vlissingen 15/5/86 [afschrift] in: GAV 1500; b&w aan directeur registratie en domeinen, Vlissingen 12/1/88 [afschrift] in: GAV 1461; GAV 528, 26/2/92; VC, 9/10/87 (bouwplannen SMZ); C. Bakker, directeur SMZ aan b., Vlissingen 20/10/87 in: GAV 1211; VC, 23/11/88; GAV 541, 11/3/03 (mededeling bevolkingsaantal door Lucieer). Prinsentuin: MC, 7/2/89; maatschappij 'Concordia' aan raad, Vlissingen 10/9/90 in: GAV 1120. Eeuwwisseling: GAV 532, 25/1/96 (jaarrede b.); GAV 536, 9/2/1900 (jaarrede b.).
 81. Uitbreidingsplan: VC, 26/5/06. Villapark: GAV 543, 1/12/05; P.H. van Niftrik aan b&w, Amsterdam 26/4/06 in: GAV 1157; GAV 544, 25/5/06; P.H. van Niftrik aan b&w, Amsterdam 30/6/06 in: GAV 1158; geheime notulen raad, 12/7/06 in: GAV 555. Havens: verslag kvk 1906, 1; b&w aan gemeentebouwmeester, Vlissingen 29/11/81 [afschrift] in: GAV 1454; GAV 681, 21/4/98 (ingekomen rapport onder nr. 630); F. Meijer aan b&w, Vlissingen 8/8/99 in: GAV 1143; W.A. Kole c.s. aan raad, augustus 1899 *ibid.*; minister van financiën aan b&w, Den Haag 1/2/1900 in: GAV 1145; gemeenteverslag 1908, 54-7; id. 1909, D 5. Rode dorp: V, 2 en 26/6/00; gemeentebouwmeester aan b&w, Vlissingen 23/8/00 in: GAV 1146; gemeenteverslag 1907, verslag woningwet, 7; KMS aan b&w, Vlissingen 28/11/08 in: GAV 1164; Handelingen, 17/2/11; GAV 486, 17/2/11 (situatietekeningen en ontwerp woningen); VC, 6/11/11 (beschrijving woningen).
 82. Eerste complex 'Gemeenschappelijk Belang': gemeentebouwmeester aan b&w, Vlissingen 27/12/12. De werkgeversvereniging oefende met tuinstadbouw al in 1915 in Souburg: VC, 28/6/15 en 6/4/16. Tuindorp en tuinstad: gemeenteverslag 1916, D 7; id. 1917, D 7 en 8; VC, 28/8/17 (beschrijving tuinstad VVV); VC, 19/6/19, 15/3/22. 'Goed Wonen': VC, 18/6/23; gemeenteverslag 1924, verslag woningbeurs, 2; id. 1925, verslag woningwet, 7; id. 1926, verslag woningbeurs, 1; id. 1928, verslag woningwet, 7. Totaal 1924: gemeenteverslag 1924, verslag woningbeurs, 2.
 83. Van Heek, structuur, 7. Stokvis, verhoudingen, 70-87, 70. Over kiesrecht als standsvoorrecht: Scheffer, Tindal, 166.
 84. Robijns, Radicalen, 61; Van Tijn, opvattingen, 137. Coterieën: Scheffer, Tindal, 25.
 85. Van Heek, Structuur, 10. Zie ook de mening van H.F.L. Pisuisse, hoofdredacteur van de *Mid-*

delburgsche Courant: 'Het woord stand onderstelt [...] een gesloten geheel, eene kaste, waar niet dan bij uitzondering iemand in komt, die er door geboorte niet toe behoort. Vormt onze burgerstand zulk een geheel? De vraag zelve klinkt belachelijk. Men heeft slechts gedurende een paar geslachten de wisseling en versnippering der fortuinen, het aanhoudend op en neder gaan op de maatschappelijke ladder na te gaan, om in te zien hoe weinig van zulk eene kaste sprake is.' *MC*, 29/10/78.

86. Dienstboden: *VC*, 21/1/77. Toneelkritiek: *VC*, 3/5/77. Zie ook Stokvis, Verhoudingen, 74.
87. Multatuli: *MC*, 11/2/80 en 16/2/80. Zie ook: P.J. Meertens, 'Multatuli in Zeeland', in: Meertens, Voetspoor, 131-59. Kloof tussen standen: Brugmans, Arbeidende Klasse, 193-201; Giele, Arbeidersbestaan, m.n. 27-33 en 91.
88. Verzoeken om ontheffing van belastingen moeten natuurlijk met voorzichtigheid gebruikt worden. Men vraagt immers om een gunst en dat werkt bescheidenheid in de hand. Toch zegt ook die onderdanigheid op zichzelf iets over de wijze waarop Vlissingse werklieden tegen hun magistraten aankeken, althans welke houding zij dachten te moeten aannemen. Met beleid kan men deze bron gebruiken om achter de leef- en denkwereld van de arbeiders te komen. 'Eerbied': D. de Waal aan raad, Vlissingen 1/5/76 in: GAV 1089. Goedgunstigheid: C. Bakker aan raad, [Vlissingen eind maart 1879] in: GAV 1096. Eerbied: J. Feij aan raad, Vlissingen 8/5/76 in: GAV 1090. B. Post aan raad, Vlissingen 13/8/76 in: GAV 1090. Brutaliteit: zie de zaak met het meisje J. Hol. Cvp aan b., Vlissingen 1/5/82 en 21/3/82 in: GAV 1206. Onwil: L. Bosselaar aan raad, Vlissingen 23/11/82 in: GAV 1103.
89. *VC*, 3/7/79.
90. Weduwe Nieuwkamp aan b., [Vlissingen mei 1882] in: GAV 1206. A.R.J. Schenk aan b., Vlissingen 24/3/79 in: GAV 1096.
91. Romeijn: *VC*, 21/10/75. Stoker: C. Bakker aan b&w, Vlissingen [eind maart 1879] in: GAV 1096. Zie ook J.R. Jansen aan raad, [Vlissingen] [ingekomen: 22/9/93] in: GAV 1127: als 'vaf zoedikke man de tijt' doorgaan. Huisraad: C. v. Akkeren aan b&w, [Vlissingen] [ingek. 20/9/04] in: GAV 1154. Wed. M.M. Maas-Mabelus aan algemeen armbestuur, Vlissingen 16/1/91 in: GAV 4330. Familie: D. Dijkstra aan hervormde diakonie, Vlissingen 14/12/98 in: GAV archief N.H. Diakonie, 73a. Zeer grote armoede: notulen hervormde diakonie, 21/3/77 (wed. Van der Plank) en 13/3/79 (Jans Dingemanse) in: id, id 36. 'Over geefven': K.T. Post aan hervormde diakonie, Vlissingen [1904] in: id, id 73a.
92. *Volkswil*, 18/7/80.
93. Slicher, Methodiek, 151-66, 161. Bevolkingstoename: Verrijn Stuart, Statistiek I, 145. Voorts: De Jonge, Industrialisatie.
94. Kocka, Lohnarbeit, 24-8, 73-6. Van Tijn, Notities, 35. Slicher, Methodiek, 161. Van Heek, Structuur, 12. Zie voor het organisatorisch verband in de leidende klassen: Ewen, Detroit. Over de reducerende werking van het klassenbegrip: Van Heek, Structuur, 11-7 en Lucassen/Van Tijn, 82-3.
95. Verdoorn, gezondheidswezen, 336 e.v., m.n. 343-5 en 350-1.
96. Onderwijs: GAV, 554 en 520, 30/5/79. Twee jaar later werden standenscholen opgericht: onvermogene leerlingen gingen voortaan naar de school bij de voormalige Duinpoort en minvermogenen naar die op de Rommelkade. GAV 1101, zie v. toezicht l.o. aan b&w, Vlissingen 20/6/81. Het congres van Den Haag: *MC*, 11/9/72, waar met een zekere opluchting vastgesteld wordt dat die Franse communards er nog zo verschrikkelijk niet uitzagen.
97. *MC*, 5/1/75 (staatsbevoegdheden), 23/10/77 (zucht) en 23/5/78 (middelmaat). Gotha: *MC*, 7/6/75. Zie ook *MC*, 6/9/80 waar het hoofdartikel A. Bebel's 'Die Frau und der Sozialismus' bespreekt. *Vlissingse Courant*: *VC*, 13 (citaat) en 6/6/78, 1/1 en 17/4/79.
98. Inzender: *VC*, 15/4/80.
99. *VC*, 6/6/78. Vgl. ook *VC*, 29/7/80 en 20/1/81. Citaat drogredenen: *VC*, 1/8/78. *MC*, 5/1/75 (hervormingen), 21/10 en 28/10/78 (stemrecht). Repressie: *MC*, 16/8/78 en 3/1/79.
100. Uitbarstende: *MC*, 16/10/76. Evenredige vertegenwoordiging: *MC*, 24 en 25/3/79. Comité: *MC*, 14 en 15/10/79. De visie van M. Jacq. de Witt Hamer: *MC*, 28/10/79. Pisuisse: *MC*, 3/4 en 29/10/78, 17-19/3/80 (een bestrijding van een manifest van het Comité voor algemeen stemrecht). M. Jacq. de Witt Hamer was niet bang dat algemeen kiesrecht tot een overheersing van antirevolutionairen of socialisten zou leiden: *Coöperatie*, 11/8/77; zie ook nog *MC*, 9/8/80. Over De Witt Hamer: Meertens, De Witt Hamer en recentelijk: G. v.d. Wal, De Witt Hamer.

101. Rom
- Uitsi
102. Ker
103. Lede
- son
- 21/1
- In t
- VC,
- ten i
- mee
- 18/5
104. Klei
105. Sits
- 24/2
106. Cor
- VC
107. Sta
108. 'Ve
- 'O
- der
- nos
- 'V
- rin
- van
- van
- Tro
109. Sit
- het
- in
- 26
110. Te
111. 18
112. Z
- dr
- gi
- hi
- B
- D
113. V
114. O
- 15
115. E
- p
116. D
117. Ja
- M
- d
118. W
- S
- v
- n
- d
119. C
- L
- li
- s

101. Rommerts: MC, 1/9/76; winkelverenigingen: MC, 20/11/76. Schultze-Delitzsch: MC, 3/1/79. Uitsluiten bourgeoisie: MC, 9/9/78. ANWV: MC, 10/7/76.
102. Kerdijk: VC, 12/12/75. 'Uit het Volk' etc.: MC, 4/1/75.
103. Ledental begin: VC, 10/7/79, jaarverslag 1878-1879. MC, 8/4/75, noemde een getal van 20 personen, een schatting kennelijk. Ledentallen later: VC, 30/9/75, 10/7/79. Montagne: VC, 21/1/75. H.A. Sitsen was hoofd van een van de twee mulo-scholen die er in Vlissingen waren. In tal van functies was hij werkzaam, meestal als secretaris. Hij stierf 40 jaar oud op 12/8/82. VC, 17/8/82. Snellen is bekend geworden om zijn rol tijdens de grote staking in 1888 bij Scholten in Almelo. Zie: Vliegen, Dageraad II, 33-4. In 1878 bestond het bestuur uit de vroegere gemeentebouwmeester W. de Kruijff, Sitsen, Snellen en de gemeentesecretaris P. Forbes Wels: VC, 18/5/78. Vrijkaarten: VC, 30/9/75. Entree: MC, 30/10/75.
104. Kleinhens: VC, 4/11/75.
105. Sitsen: MC, 5/11/75. Piccardt: VC, 2/12/75. Buste Willem III: MC, 24/2/75. Citaat: VC, 24/2/76.
106. Concert en weinige waardering: VC, 13/7/76. Snellen, Piccardt: VC, 2/11/76 en 23/11/76. 'X': VC, 26/11/76. Vragenbus: VC, 7/12/76.
107. Staats: VC, 29/3/77. 'Werkstakers': VC, 18/1/77. Kritiek: VC, 3/5/77.
108. 'Vermaak door Oefening': VC, 17/1/78. Hartman: VC, 1/11/77. Aanbieding: VC, 11/10/77. 'Ons Genoegen': VC, 24/2/78. 'Ons Genoegen' begon de volksconcerten op 6 juni 1876, tijdens de Souburgse kermis die voor onze volksopvoeders een gruwel was, maar later wát vaak in nostalgische artikelen beschreven is. VC, 19/4/76. Smakeloze volkszang: VC, 4/11/77. Het 'Vlissingsch Mannenkoor' begon zijn volksconcerten op 12/11/77: VC, 15/11/77. Veel waardering hadden zowel de *Vlissingsche Courant* als de *Middelburgsche Courant* voor het streven van Amsterdamse onderwijzers de volkszang geleidelijk te verbeteren door op scholen liederen van J.P. Heije aan te leren: 'Naar Zee', 'Recht op', 'Vogelenlied', 'Een Middagslaapje', 'Houw en Trouw'. MC, 19/10/76; VC, 7/4/93.
109. Sitsen: VC, 16/5/78. Kleijnhens: GAV 520, 9/8/78. Middelburg: vanwege 'Uit het Volk - Voor het Volk', MC, 15/2/75; MC, 4/9/76 en 5/9/76 heeft beschrijvingen van de 'Floralia's' zoals die in Amsterdam, Leiden en Rotterdam gehouden werden. 'Floralia': VC, 18/1/77 en MC, 26/8/78. Over 'Floralia' in het algemeen: Helsloot, Bloemen.
110. Tentoonstelling: VC, 9, 13 en 16/9/77. Collecte: VC, 1/2/78. Sitsen: VC, 3/7/79.
111. 1880: VC, 24/5/80. Leuzen: VC, 9/9/80.
112. Zoon Sitsen: VC, 9/9/80. Zie ook: Helsloot, Bloemen, 142-3. Jaarverslag: VC, 29/6/79. Voor- drachten: VC, 16/1/79. Concert: VC, 23/2/79. Vragenbus: VC, 10/7/79. VC, 11/9/79 (bevesti- ging Dyserinck). Avond met Lansens: VC, 6/11/79. Dyserinck: MC, 18/2/80. In *De Gids* schreef hij bv. over Beets, MC, 3/12/81. Hij was ook een der initiatiefnemers om de nagedachtenis van Betje Wolff en Jacobus Bellamy in Vlissingen te eren. Voor zijn opvattingen over het kiesrecht: *De Werkmansbode*, 22/12/83.
113. Verslag avond met Lansens: VC, 9/11/79.
114. Over 'Uit het Volk - Voor het Volk': Helsloot, Bloemen, 136, 146. 'Loon naar Werk': MC, 15/11/75. Cie werkverschaffing: MC, 11/12/79.
115. Eensgezindheid: VC, 7/12/76. Typografen: MC, 5/6/77. Optocht: MC, 2/8/81. Werkmansver.: prent van feeststoet september 1873 in: GAV, fotoarchief.
116. Deze schets is gebaseerd op: MC, 9/3 en 30/8/75, 7/4/76, 7/3, en 30/6/81, 5/5/82 en 5/3/84.
117. Jaarboekje ANWV, 1878 e.v. Heldt: *Werkmansbode*, 17/9/79. De Vos: MC, 4/9/77; VC, 6/9/77; MC, 8/9/77; Het gemeentebestuur besloot dat de belastingen niet verder omhoog konden en dat de wijze van inning veranderd moest worden: cdk aan b., Middelburg 6/9/77 in: GAV 1243.
118. Wibaut, Levensbouw, 17. In gedrang komen: W. Coenraad en A.J. Staats aan de Commissie der Stedelijke Gasfabriek, Vlissingen 1/4/79 in: GAV 1096. Zie ook VC, 8/2/77 (ingezonden brief van IJ.): de 'werkgevers' wordt om medewerking gevraagd als 'de patroons' in het bouwvak wat meer vragen. De 'bekwame werkmán' voelt zich nl. gedrukt ten opzichte van die werklieden die geen vak verstaan.
119. Gegevens over jeugd: bevolkingsregister Zaamslag in: gemeentearchief Terneuzen; *De Dageraad*, 31/10/20; mededeling J. Lansens te Wassenaar. Taalbeheersing: zie beneden en verge- lijk de stuntelige penvoering van J. Th. Potharst in: t Hart, Potharst. Pseudoniem: Harm- sen/Harmsen-Wiersma, voorlopige pseudoniemenlijst. Dood ouders: het gedicht 'Het Gebed'

- van 17/1/79 in schrift 1, 113-5, waarin hij eraan herinnert hoe zijn vader, zelf reeds worstelend met de dood, aan het sterfbed van moeder Lanssen bad. Zeker is zoiets 'schoon', 'En toch ik kan niet smeeiken / In dien zin als men wilt, dat men God bidden zal, / Mijn Rede toch zegt mij: God zal voor u niet breken / Voor u, een nieteling, zijn orde in 't Heelal.' 'De Banneling': RdZ, 19/5 - 21/7/72. Over *De Toekomst*: Giele, Internationale, 65-6. Zie ook: V.d.Linden, Peace Movement, 940-1 en 978-80. RdZ, 22/9/72 voor het program van het blad. RdZ, 5/1/73 voor de houding t.o.v. de Internationale. A.J. Lanssen, 'Uit de oude doos' in: *De Dageraad*, 31/7 en 10/8/20. RdZ, 15/10/71 voor de eerste correspondentie uit Vlissingen. Koffiehuis: RdZ, 6/10/72.
120. Aankondigingen: RdZ, 10/3/72 en 19/5/72.
 121. In dat opzicht staat hij niet zover van het bestuur van de Nederlandse sectie van de Internationale af. Zie Giele, Internationale, 169, waar dit bestuur een overnemen van de macht in de staat afwijst: 'Eene eerste plicht van de arbeidende klasse is: zich een deel der staatkundige macht te verzekeren, in verhouding tot hare getalssterkte.'
 122. Gerhard: Giele, Internationale, 68-9.
 123. Er zijn duidelijke overeenkomsten met de ideeën van bv. Potharst. 't Hart, Potharst, 73. Multatuli, Volledige Werken III. (1973), 74-148. Na'aman, Hess, 16-21. Te hulp komen: Giele, Arbeidersbestaan, 35.
 124. Emancipatie van traditie: Hobsbawm, Age, 273. Ansing: Giele, Ansing, 181. Zie voor socialisten en de bijbel ook hoofdstuk 4, 'ideologie II'.
 125. Persoonlijke gegevens: bevolkingsregister Vlissingen 1860-90. Vrijmetselarij: tabellen van de loge 'L' Astre de l'Orient', archief van de Orde van Vrijmetselaren onder het Groot Oosten van Nederland. Wetenschapsoptimisme: Hobsbawm, Age, hoofdstuk 14. Redenaar: Maç W, 11/3/78; in 1879 werd hij ook erelid, Maç W, 24/3/79. Waarom is niet bekend, maar het heeft mogelijk te maken met het feit dat in 1878 en 1879 de loge weer toenam in ledental. Voor het volgende baseer ik me op gedichten uit 1878 in collectie Burger-Lanssen, schrift 1. De titels daarvan geef ik tussen vierkante haken.
 126. Daarom ook de noodzaak om zacht te zijn voor de dieren, zoals Lanssen voordroeg in de VVV etc.
 127. Geschreven in 1878, opgenomen in een cyclus van latere datum.
 128. Aanslagen en storm: Maç W, 21/10/78, redevoering gehouden in de Vlissingse loge op 8/8/78. Zie ook de gedichten 'Wat de kinderen deden.' en 'Wat zullen wij doen.', (beide een variatie op de vergelijking van de talenten) en 'Strijdt dan!'. Alle drie in schrift 1. Strijdgedichten: voorwoord in schrift 1, waaruit blijkt dat hij ze aan ds Snellen had voorgelegd die ze echter te scherp vond. 'Arme Broeder! Samenspraak n.a.v. kamerverkiezingen opgedragen aan Jhr. de Jonge.' 14/5/79 in: Allerlei. Collectie Burger-Lanssen.
 129. Citaat: *De Dageraad*, 31/7/20. Gedicht: 'Walcherens Duinen', geschreven op 1/2/79 in een latere cyclus opgenomen. Collectie Burger-Lanssen.
 130. *De Dageraad*, 31/7/20. De kennismaking met Domela verliep waarschijnlijk via *De Volkswil* die artikelen van Nieuwenhuis overnam. Bijvoorbeeld de voordracht 'Grond en Bodem in Gemeenschappelijk bezit'. (*Volkswil*, 22/6 - 27/7/79. Zie over deze rede Bymholt, Geschiedenis, 261-2.) De rede begint met de opmerking dat lucht, licht en grond aan allen behoren. Lanssen gebruikte die gedachte in de eerste regels van 'De Drie Geboden van het Socialisme' in: *RvA*, 4/9/80. Bezoek: 'Een bezoek aan de St. Bavo te Gent', geschreven op 3/6/79 in: Allerlei, collectie Burger-Lanssen. Over *De Volkswil*: Avanti, Terugblik, 320-2. Het blad verscheen tot 10/4/81. Liebknecht, Aanval. Ik heb de derde uitgave gebruikt, 'vermeerderd met belangrijke aanmerkingen', maar zonder opgaaf van jaar van publicatie. Dat de eerste druk van de brochure in januari 1879 uitkwam valt op te maken uit de advertentie in *De Werker*, 12/1/79.
 131. Marx en Engels over Liebknecht: Enzensberger, Gespräche, 715-6. Revolutie: Liebknecht, Aanval, 18.
 132. Liebknecht, Aanval, 26 en 45.
 133. Naerebout: VC, 27/7/79. Avond VVV: VC, 9/11/79. Lokaal: *De Dageraad*, 10/8/20. In het archief van de Doopsgezinde Broederschap heb ik niets hierover kunnen vinden, hoewel dergelijke transacties normaliter in de kerkeraad besproken werden. Archief Doopsgezinde Broederschap Vlissingen, 8 (notulenboek kerkeraad 1879 - 1911) en 12 (correspondentie), in: Rijksarchief Zeeland. Misschien kreeg Lanssen de vergadering informeel. De smid Hoeland, ook

- werkzaam op 'de Schelde', was koster. In 1879 was hij aangenomen in de loge: tabellen loge L'Astre de l'Orient. Hoeland komt ook voor onder het hierna te behandelen verzoekschrift van Lansens c.s. aan de Tweede Kamer. Geld: fr. 1.90, *Volkswil*, 14/12/79. In Den Haag, stad van Domela Nieuwenhuis, werd een vereniging opgericht na een rede van Hendrik Gerhard (dus niet DN!), zie: *Volkswil*, 21/12/79. De *Volkswil*: voor de abonnementsgelden de aanmaning in *Volkswil*, 2/5/80. Het geld werd overgemaakt door een zekere G.W., die ik niet heb kunnen terugvinden. In Middelburg had Van Beveren trouwens contact met een zekere F.B. den B.[oer?]; *Volkswil*, 9/5/80.
134. Eersteling: *RvA* en *De Werkmansbode*, 10/7/80. Plaats venduhuis: Winkelman, Plaatsbeschrijving, 85. Verzoekschrift: A.J. Lansens aan raad, Vlissingen 12/2/80 in: GAV 1098.
 135. 'Heeren': *Volkswil*, 13/6/80. De Duitse sociaal-democratische beweging als 'Männerbund': Soder, Hausarbeit. Vrouwen: Liebknecht, Aanval, 27. De verzoekschriften en hun behandeling: notulen b&w, GAV 663 28/2/80; b&w aan A.J. Lansens, Vlissingen 2/3/80 [afschrift] in: GAV 1453. A.J. Lansens aan raad, Vlissingen 10/3/80 in: GAV 1098. Coöperatie: *Volkswil*, 27/6/80; Liebknecht, Aanval, 26-7.
 136. Advies Van Raalte: GAV 663, 13/3/80; b&w aan Jos. van Raalte, Vlissingen 15/3/80 [afschrift] in: GAV 1453; Jos. van Raalte aan b&w, Vlissingen 23/3/1880 in: GAV 1098. *RvA*, 20/3/80 Hammerstuk: GAV 521, 31/3/80; b&w aan A.J. Lansens [afschrift], Vlissingen 6/4/80 in: GAV 1453. Liebknecht, Aanval, 45. Uitnodiging: *RvA*, 22/5/80.
 137. Brouwer: *RvA*, 24/7/80; de oprichting van de Haarlemse vereniging: *RvA*, 19/6/80. Gedichten meenemen: *RvA*, 10/7/80. Lansens had kennelijk nog meer in petto, want DN vroeg ook het andere ter inzage. Ezel: *RvA*, 24/7/80 geschreven naar: 'Een liedje voor hedendaagsch' in: *De Werker*, 25/1/80. Herdruk van 'Ezel' bijvoorbeeld in: Socialistische Liederen. Citaat: F. Domela Nieuwenhuis, Gedenkschriften, 54. Zie ook de woorden van Hendrik Gerhard na het eerste optreden van Nieuwenhuis in Amsterdam: 'Ik geloof, dat wij van een dominee een socialist gemaakt hebben': VS, 30/12/16 (herinneringen Jansen v. Galen). Die uitspraak komt overeen met: Bertus Mulder, Kathedersocialisme, 84-5. Later zouden ook Domela Nieuwenhuis en P.C.F. Frowein, de Goesse leraar en vrijdenker met wie Lansens in correspondentie stond, de Vlissingers hebben opgezocht: *De Dageraad*, 31/7 en 10/8/20. Het bezoek van DN moet in 1881 hebben plaatsgevonden. Op de Vlissingse vereniging heeft Frowein geen constateerbare invloed gehad.
 138. Het adres van Lansens c.s. d.d. 30/6/80 in: archief-TK, 1017. *RvA* en *De Werkmansbode*, 10/7/80. Tot over de grenzen werd deze adhesiebetuiging belangrijk gevonden, vgl. *Egalité*, 28/7/80. SDV: *Egalité*, 14/7/80, waar Nieuwenhuis schrijft dat de 'Confédération des socialistes démocrates' in Nederland 'des sections' in Den Haag, Haarlem en Vlissingen heeft. Merkwaardigwijze wordt geen melding gemaakt van een Amsterdamse afdeling. Noch Vliegen, noch Bymholt weiden over deze SDV uit. Redevoeringen: *Volkswil*, 13/6 en 27/6/80; 1, 8 en 15/8/80. Het bezoek: *RvA*, 24/7/80. Voor J. Wolbers van het christelijke blad *De Werkmansvriend* was het bezoek van Van Beveren een teken aan de wand: *De Werkmansvriend*, 24/9/80. Oordeel Gentenaars: *Volkswil*, 18/7/80. Over de netheid van Nederland raakte Van Beveren niet uitgepraat: 'Hier mag men zeggen: men zou van de grond pap eten; alles is er schoon, zelfs de daken, waarvan er velen als vernisd zijn. Allons, waarlijk ik geloof dat in Nederland de schouwvaders properder zijn dan de taartenbakkers in Gent.' Demonstratie: *RvA*, 28/8/80. Schrijven: *Volkswil*, 22/8/80.
 139. Amsterdam: Jansen van Galen in VS, 25/2/14. A.J. Lansens aan F. Domela Nieuwenhuis, Vlissingen 10/12/80 in: archief-FDN, annex.
 140. Gegevens uit de enquête van Nieuwenhuis zijn voor de eerste maal gepubliceerd in: Welcker, Heren, 45-373. Orthodoxie: *De Dageraad*, 10/8/20.
 141. Zwahr, Konstituering, 128; Ansing: Giele, Internationale, 66. Zie ook: W. de Vries Wzn, Liebers, 111.
 142. Bedrag: VC, 8/7/80 (dankadvertentie van Lansens). Boeken: VC, 3/2/81.
 143. 'Willen wij het onmogelijke?' in: *Volkswil*, 1/8/80. Voor het volgende baseer ik me op navolgende lijst. Zoveel mogelijk heb ik een aanduiding in de tekst verwerkt. Tussen [] is de datum opgenomen die Lansens zelf onder zijn stukken zette.
 -'Helpt elkaar! Vereenigt U!' in: *Volkswil*, 28/3/80
 -'Aan alle werklieden en werkliedenverenigingen!' in: *RvA*, 22/5/80

- 'Hoe het er zoo al naar toe gaat! Voordracht gehouden te Vlissingen' in: *Volkswil*, 13 en 27/6/80 [april 1880]
- 'Och, was ik maar een ezel!' in: *RvA*, 24/7/80 [17/4/80]
- Correspondentie uit Vlissingen, *RvA*, 24/7/80 [11/7/80]
- 'Zoo sprak en handelde men op het einde der 19e eeuw' in: *RvA*, 31/7/80 [4/7/80]
- 'Willen wij het onmogelijke? Toespraak gehouden te Vlissingen in het lokaal der vereeniging: 'Voor ons en voor u' in: *Volkswil*, 1, 8 en 15/8/80.
- 'Aan Krijthe' in: *RvA*, 14/8/80 [9/8/80]
- 'De Drie Geboden van het Socialisme' in: *RvA*, 4/9/80 [9/8/80]
- 'Aan de vrouw van den zwoeger' in: *RvA*, 11/9/80, manuscript in archief-FDN VIIIId. Het motto zit daar niet bij.
- 'Aan Krijthe' in: *RvA*, 18/9/80 [5/9/80]
- 'Klaagt niet, maar handelt! Onderzoekt en leert!' in: *RvA*, 16/10/80
- 'Leert 't volk toch tellen.' in: *Volkswil*, 7, 14 en 21/11/80 [16/10/80]
- 'Aan onze medearbeiders in Noord-Nederland' in: *RvA*, 13/11/80 [7/11/80]
- 'Werken is zalig' in: *RvA*, 22 en 29/1, 5 en 12/2/81 [14/10/80]
- 'Het Goddelijk En Het Menschelijk Recht' in: *Vooruit!*, 43-45
- Antwoorden op de enquête van Domela Nieuwenhuis, dd. 10/12/80, in: archief-Domela Nieuwenhuis, annex.
- 'Een vertelseltje voor het volk, om de winteravonden te verkorten' in: *RvA*, 19 en 26/2/81 [1/11/80]
- 'Gids voor den Socialist' in: *RvA*, 19/3 en 9/4/81 [febr. '81], 2 en 9/7/81 [23/6/81]
- 144. Realisme: Zie het verhaal van de stratenmakers in Morris, *News From Nowhere*, 52: 'it's right down good sport trying how much pick-work one can get into an hour; [...] it is good work for hardening the muscles, and I like it; though I admit it is pleasanter the second week than the first'.
- 145. Over Krijthe: Joan A. Nieuwenhuis, halve eeuw, 66-9. Het beeld van het schip komt tamelijk precies overeen met het voorbeeld van Columbus dat Hendrik Gerhard in 'De Internationale en hare beoordeelaars' in 1871 aanhaalde: Vliegen, *Dageraad* I, 20-1.
- 146. Clavel: 'Willen wij het onmogelijke?', *Volkswil*, 8/8/80. Waarschijnlijk F.F.B. Clavel, *Geschiedenis en Godsdiensten van alle volken der Aarde*. Dat haalt hij ook aan in schrift 1, collectie Burger-Lansen.
- 147. Zie de opmerkingen van Van der Hout in Joan Nieuwenhuis, 'Personen en zaken uit de Volkspartij' in: *RW*, 14/7/89. Wat Lansen betreft ook zijn getuigenis in: *De Dageraad*, 31/10/20: in zijn jeugd 'werd de waarde van een mensch hoofdzakelijk uitgerekend niet naar wat hij was, maar naar de plaats, die hij in het maatschappelijk leven innam en vóór alle dingen naar z'n bezit' 'Wat mij betreft, ik heb tegen het gebruik van dien maatstaf door mij gevochten.'
- 148. Opmerking: *RvA*, 30/10/80. Karwei: 'Werken is zalig' 4, *RvA*, 12/2/81.
- 149. Bijzonder: zie ook *Volkswil*, 7/11/80: 'Hij heeft een buitengewoon gemak om de gewone argumenten in nieuwe kleederen voor te dragen. Nieuwe ideeën bracht hij niet mede, maar zijn vorm was al heel dikwijls origineel. Heeft hij weinig geleerd, hij heeft velen bevalen'. Medearbeider: A.J. Lansen aan F. Domela Nieuwenhuis, Vlissingen 10/12/80 in: archief-FDN, annex. Vgl. Wansink, *Tweesprong*, 19, voor de opvatting dat Nieuwenhuis een messias was in de ogen van de vroege socialisten.
- 150. Oordeel: *Volkswil*, 7/11/80. Kerk: *Volkswil*, 27/6/80. Dankadvertentie: *VC*, 3/2/81.
- 151. Voorschrift: *RvA*, 24/7/80. Zie over de waardigheid van de socialisten: Louis de Visser, *Herinneringen*, 40-1.
- 152. Strijddenning: *RvA*, 18/9 en 2/10/80. Q. Brand aan raad, Vlissingen 30/10/86 [ingevouwen bij nr 1026] in: GAV, 1210.
- 153. Strijddenning: *RvA*, 18/9/80 (kaars), 10/3/83 (onrecht en basis), 18/3/82 (Commune), 28/5/81 (afrekening), 25/3/82 (kwispelstaarten). Wraak: *RvA* 12/2/81.
- 154. Kolakowski, *Marxism*, 136. Toename: *RvA*, 2/10/80 (strijddenning). Ontslag: *RvA*, 30/10/80. Dominee: N.A. de Gaay Fortman aan B. van Schelven, Vlissingen 30/1/82 in: DNP, archief Van Schelven 44.
- 155. Propagandatour: *De Werkmansbode*, 23/10/80; *De Volkswil*, 24 en 31/10/80; *RvA*, 30/10/80. 'Communist': N.A. de Gaay Fortman aan B. van Schelven, Vlissingen 30/1/82 in: DNP, archief

Van
156. Lou
volk
blee
[ing
Rv
mo
157. Mie
sing
de i
van
158. On
nog
lidr
159. Lij
Da
160. Van
lage
161. Da
Sch
162. Stu
163. Ka
en
de
164. Vo
zu
98)
lys
ver
aar
taa
Ni
van
41.
165. Stu
166. J.P
167. Vo
168. B.
1.
ric
1.
ha
ge
169. O
ge
D
be
O
ov
de
b
ov
on
zo
de
G

- Van Schelven 44. Pastoor: *De Dageraad*, 10/8/20. Verslag: *RvA*, 13/11/80.
156. Louise Michel: *VC*, 27/3/81. Waarschuwing: *VC*, 3/2/81. Lafaards: 'Een vertelseltje voor het volk' in: *RvA*, 26/2/81. Winkel: *VC*, 3/2/81. Omzet winkel: bij zijn vertrek naar Sliedrecht bleek Lanssen aangeslagen in de derde klasse van de hoofdelijke omslag; A.J. Lanssen aan raad, [ingekomen, 1/2/83] in: *GAV* 1104. Bremer: *RvA*, 22/10/81. 'Op': *RvA*, 18/2/82. Opheffing: *RvA*, 1/12/83; vgl. ook *Jaarboekje ANWV*, dat voor 1882 nog een afdeling van de 'Sociaal Democratische Vereeniging' te Vlissingen noemt en in 1883 niet meer.
 157. Mieremet: Vliegen, *Dageraad* I, 31. staatscie 1890 II, antwoord 3139. Bevolkingsregister Vlissingen. 'Levendig': *RvA*, 8/9/83 (strijdpenning). Orelia: *RvA*, 10/3/83 (strijdpenning). Eenzelfde inzakken van een vereniging na vertrek van de voorman gebeurde in Arnhem na het vertrek van Methöfer: Van Laar, Hoop, 65.
 158. Onkerkelijkheid: C.A. Verrijn Stuart, *Statistiek* II (1913), 29, waar dit geringe percentage zelfs nog te hoog genoemd wordt. Uiteraard zegt dit percentage niet dat de kerkelijken allen trouwe lidmaten waren.
 159. Lijphart, *Pacificatie*; Righart, *Zuil*, 266. Stuurman, *Verzuiling*, 72-4. Daalder, *Leiding*, bv. 15. Daalder, *Politologen*, 54.
 160. Van Doorn, *Verzuiling* (definitie op 42); Schöffer, *Verzuiling*; Kruijt, *Levensbeschouwing*, over lagen in de verzuiling: 69. Zie ook: Kruijt/Goddijn, 231.
 161. Daalder, *Politologen*, 57-8; Daalder, *Origins*, m.n. 107-8. Zie ook Daalder, *Politiek*. Van Schendelen, *views*, 44-6.
 162. Stuurman, *Verzuiling*, 13, 71, 103, 98, 133-4, 149 en 152. Hendriks, *Emancipatie*.
 163. Katholieken: Righart, *Zuil*, 237; v.d. Laarse, *Vloed*. Protestanten: Bevaart, *Gods zegen*, 156, 160 en 174. Zie voor Zeeland ook: Wintle, *Aspects*, 47, waar verzuiling vooral verklaard wordt uit de reactie van de kerken op verwereldlijking.
 164. Voor Kruijt bijvoorbeeld: Kruijt/Goddijn, 232. Jojada Verrips beschrijft voor Ottoland een verzuilingsproces dat ingaat tegen de verzuiling als doorbreking van het lokale. (Ottoland, 83-5, 98) Het is niet de enige plaats in zijn onderzoek waar Ottoland tamelijk atypisch lijkt. De analyse die Verrips van Kuypers begrip 'kleine luyden' geeft past echter goed in het kader van de verzuiling als een standsgedurende verschijnsel (Ottoland, 65-6). F. Domela Nieuwenhuis aan A. Kuiper, *Hilversum* 29/10/07, afgedrukt in *Frieswijk*, Nieuwenhuis, 61-2. Zie ook het citaat van P.J.F. Vermeulen in: *De Rooy, communisme*, 15. Volksman: *MC*, 6/6/88 (tegen Domela Nieuwenhuis). Volk: *MC*, 13/6/88. Kuiper: *MC*, 23/6/87. Zie voor verzuiling als doorbreking van standbarrières ook de aarzelingen van de hervormde ouderlingen in: *Stokvis, Emancipatie*, 41.
 165. Stuurman, *Verzuiling*, 296.
 166. J.P. Kruijt, *Levensbeschouwing*, 46-7 en 64.
 167. Voor het grote aantal concubinen in Amsterdam: *De Regt, Arbeidersgezinnen*, 85.
 168. B. aan cdk, Vlissingen 17/4/85 [minuut] in: *GAV* 1499. Notulen 14/6/81 in: *GAV* archief V&P, 1. Over de V&P: *Stokvis, Emancipatie*, 44. De Vlissingse vereniging was in augustus 1865 opgericht maar leidde al enkele jaren een slapend bestaan. Aantekening 5/7/81 in: *GAV*, archief V&P 1. Zie ook: Schutijser, *Parochie*, 125-6. Heroprichting: notulen 14/6/81, in: *GAV*, archief V&P 1; handboek: notulen 16/9/84, *ibid*. Aanbestedingen werden van het begin af gegund aan geloofsgenoten. Kas: notulen 3/9/89 en 5/11/97 in: *id.*, *id.* resp. 2 en 3.
 169. Over Rutgers en De Gaay Fortman recentelijk: V.d. Berg, *ontstaansgeschiedenis. Bijbellezingen*: notulen 9/11/76, in: *GAV* archief N.H. Diakonie, 36. Zorg over maatschappij als geheel: *De Gaay Fortman, critiek, inleiding*, 18. Armen die niet door diakonie bedeeld werden: Nota betreffende het armbestuur in de gemeente Vlissingen over 1874, d.d. 17/2/75 in: *GAV* 1086. Onderwijs: 'Rapport der Commissie door den kerkeraad benoemd om hen van advies te dienen over de mogelijkheid van uitbreiding van het Christelijk schoolonderwijs alhier, ten behoeve der kinderen van on- en minvermogenen', d.d. 27/9/75, *ibid*. 382; Fortman: P. Landsman aan b&w, Vlissingen 29/8/81 in: *GAV* 1101. Nieuwkomers: notulen bijzondere kerkeraad 31/10/78 over de heer Kal die zijn attestatie niet had ingezonden en geen kerkelijke belasting betaalde, omdat er nog nooit een dominee langs was geweest: *GAV*, archief N.H. Kerk, 315. Rutgers: bijzondere kerkeraadsvergadering van 28/3/77, waarop hij de namen van een aantal werklieden doorgeeft met verzoek speciaal op hun levenswandel te letten: *ibid*. B. v. Schelven aan N.A. de Gaay Fortman, Alkmaar 22/10/78 in: *DNP* archief Van Schelven 44. Smit: notulen kerkeraad

- 29/6/79 in: GAV, archief N.H. Kerk 314.
170. Tien jaar: N.A. de Gaay Fortman aan B. v. Schelven, Vlissingen 7/2/80 in: DNP archief Van Schelven 44. Overgang van ethisch naar Kuypersiaans: N.A. de Gaay Fortman aan B. v. Schelven, Vlissingen 30/4/83 *ibid.* Dank: N.A. de Gaay Fortman aan A. Kuiper, Vlissingen 27/9/80 in: DNP archief Kuiper 2049. Even later werd Fortman met zijn (kerk-)historische artikelen een regelmatig medewerker van *De Heraut*. Hervorming: Zie ook art. 1 van het Program van Beginselen der ARP uit 1878, als afgedrukt in: De Wilde/Smeenk, 755. Kuiper: *De Heraut*, 27 en 20/10/78, afleveringen uit de artikelenserie 'Besef van Zonde'. Progressief: N.A. de Gaay Fortman aan B. v. Schelven, Vlissingen 4/4/79 in: DNP archief Van Schelven 44. Zie omgekeerd: MC, 23/6/87.
171. Volksschool: rapport chr. schoolonderwijs on- en minvermogenen, 27/9/75, GAV, archief N.H. Kerk 382. Bijbellezingen en catechisatie: Notulen bijzondere kerkeraad 11/9/78 en gewone kerkeraad 18/9 en 19/10/78 in: GAV, archief N.H. Kerk 315 en 314. Bewaarschool: J.M. de Steur (houdster van de neutrale bewaarschool) aan b., Vlissingen 12/1/79 in: GAV 1096. Volkspetitionnement: Rutgers: VC, 23/3/76; in Vlissingen werden 1177 handtekeningen opgehaald: Feringa, Volkspetitionnement, 131. Volksbladje: N.A. de Gaay Fortman aan B. v. Schelven, Vlissingen 19/4/79 en 4/4/79 in: DNP archief Van Schelven 44. Vruucht: 'In ons kleine stadje neemt de kracht der Gereformeerde beginselen toe en werkt zij uitnemend, ofschoon wij niet kunnen ontkennen dat er nog genoeg tegenstanders zijn, vooral onder de meer gegoeden', liet hij Kuiper opgewekt weten. N.A. de Gaay Fortman aan A. Kuiper, Vlissingen 27/9/80 in: DNP archief Kuiper 2049.
172. Logeren Kater: N.A. de Gaay Fortman aan B. van Schelven, Vlissingen 30/1/82 in: DNP archief Van Schelven 44. Citaat uit *Het Zuiden* in: *De Werkmansvriend*, 24/9/80. Over de lijkverbranding: *id.*, 1/10/80.
173. Oudegeest, Geschiedenis, 36. Harmsen en Reinalda gaan met het harde oordeel van Jan van den Tempel mee: Harmsen/Reinalda, 52. De Jong oordeelt genuanceerder: De Jong, Plaats, 23. Anti-socialisme: Klaas Kater op het werkliedencongres van 'Patrimonium' van 22/8/79: *Werkmansvriend*, 29/8/79. Zie ook: *Patrimonium*, 5/11/86. Over de spanningen: Altena, Gerechtigheid.
174. Toegang: VC, 15/1/82. Rede: VC, 22/1/82. Kuiper: Wieringa, samenleving, 35.
175. Oordeel: MC, 19/1/82.
176. Lanser: VC, 22/1/82. Goes: *De Werkmansvriend*, 28/4/82. Middelburg: MC, 19/1/82. *De Werkmansvriend* (19/1/83) noemt 50 personen en meldt dat de vereniging 'Luctor et Emergo' ging heten. Vlissingen: VC, 22/1/82. Versiering: Dommissie, ontstaan. Stöcker: VC, 26/6/27. Het eerste bestuur werd gevormd door H. v.d. Poel, voorz. (timmerman, N.H.); H. Mulder, secr. (werkmán, Chr. Gereformeerd); A. Naerebout, pen. (kleermaker, N.H.); C.J. Nobels jr., bibliothecaris (schilder, N.H.); Joh. Wegeling: Dommissie, ontstaan. VC, 11/3/22 noemt nog als medeoprichters: Chr. Feij (zeilmaker, N.H.), K. de Visser en J. de Vlieger (timmerman, N.H.). Gezindte: N.A. de Gaay Fortman aan B. v. Schelven, Vlissingen 29/11/82 in: DNP archief Van Schelven 44.
177. Merckens: VC, 24/12/82. Bibliotheek: VC, 10/2/84. Ondersteuningsfonds: VC, 17/9/82 (Dommissie noemt 26/5/82). 'Hulp in Nood': Dommissie, ontstaan. Groei: VC, 10/2/84. 55: VC, 10/2/84. Verzoek: MC, 29/7/84. Zwijgzaam: enkel nog een verzoek de kermis af te schaffen: 'Patrimonium'-Vlissingen aan raad, [20]/6/86 in: GAV 1112.
178. Bevriende zijde en 'heeren': *De Werkmansbode*, 30/4/81. Oprichting 'De Schelde': VC, 11/1/83. Staats: VC, 5/4/91. Naam, VC, 14/1/08 (waar ook de namen van het initiatiefcomité genoemd worden). Wat de ambachtslieden betreft is het mogelijk dat voor een aantal groepen de nieuwe vereniging niet nodig was omdat ze nog hun eigen organisaties hadden. Zo liepen in een feesttocht voor Arie Smit op 3 juli 1885 mee: de verenigingen van de zeilmakers, de kleermakers, de schoenmakers, de schilders, de loodgieters en de timmerlieden. VC, 5/7/85.
179. Baniertekst: VC, 5/7/85. Onthulling banier: VC, 25/9/84. Standaard: VC, 11/1/83. Artikel 1 van de statuten in: De Kok, Koninklijke Weg, 1883. Donateurs: VC, 15/1/85. Begrafenis: VC, 9/9/83, advertentie H. Baart en C. Baart-Melse. Kolen: VC, 11/1/93.
180. Willem III: VC, 13/2/86. Onderafdeling: J.B. Kuipers aan b&w, Vlissingen 22/9/84 in: GAV 1108. Benefiet: VC, 1/1/88, voor weduwe N. Corveleijn. De nieuwe statuten in: *De Nederlandse Staatscourant*, 1-2/4/88. Zangvereniging: VC, 8/1/96. Vechtpartij: MC, 10/11/86. Drank-

181.

182.

183.

184.

185.

186.

187.

188.

189.

- misbruik: W. Angenent, 'Een stuk oude geschiedenis' deel I in: S, 25/6/32. Ledental: VC, 15/1/85, 14/1/08 (Geelhoed, feestavond), 11/1/93.
181. Het *Jaarboekje van het ANWV* maakt in 1891 en 1892 wel melding van de vereniging, maar ik denk dat H. Louman, die een tijdje fungeerde als correspondent van *De Werkmansbode*, hier de hand in had. Zie: *De Werkmansbode*, 12/1/89. Zie ook het bijvoegsel van hetzelfde blad van 4/6/87: te Vlissingen is nog van geen aansluiting sprake. Eng standpunt: Werkl. vereniging 'De Schelde' aan kva-b, Vlissingen 20/12/07 in: GAV 4692. Banden: MC, 8/12/85. Concertgebouw: VC, 31/8/98. Laatste bestuur: VC, 17/1/22. Kolenfonds: VC, 17 en 29/11/21, 19/2, 29 en 31/12/23, 2/1/24.
 182. Seizoen '83/84: VC, 24/2/84. Telefonie: MC, 29/1/84. Als we in deze de krant mogen geloven, want haar Vlissingse correspondent was de toenmalige voorzitter van de vereniging, H. Louman. Afgelasting: MC, 23/3/85. Subsidie: Bestuur VVV aan b&w, Vlissingen 31/8/83 in: GAV 1105; GAV 523, 4/9/83. Crisis als oorzaak: Bestuur VVV aan b&w, Vlissingen [september 1884] in: GAV 1107. Ledental 1884: VC, 14/12/84. Donateurs 1883: VC, 25/11/83. Wellicht was die grotere belangstelling van de bourgeoisie veroorzaakt door het optreden van Lansens.
 183. Voorstel: VC, 7/11/86. Lied: VC, 22/9/87. Mogelijk wilde de VVV door zich op kinderen te richten de ouders winnen: Helsloot, Bloemen, 146. Wellicht is er ook een meer politieke oorzaak: zie paragraaf f. Prijzen: VC, 11/9/87. Tanende belangstelling werd ook elders geconstateerd, bijvoorbeeld in Middelburg: Helsloot, Bloemen, 144.
 184. Vrije toegang: MC, 29/12/86; een zeer gemengd publiek was opgekomen, 'waaronder eenigen uit het volk zelve, sommigen met hunne vrouwen.' Troelstra: VC, 23/1/87. Stoppen: VC, 30/11/88. 'Internationaal': MC, 27/2/89. Ontbinding: VC, 8/5/89.
 185. Doelstellingen: VC, 18/10/89 en notulen constituerende vergadering 18/8/87 in: GAV 4667. Namen: GAV 4669, 18/8/87, 25/11/87, 3/10/90. Van Raalte: GAV 4667 15/10/89.
 186. Voor vrouw Coenraads: notulen 13/1/89 in: GAV 4669. Vrouw De Bruijn: GAV 4669 6/8/89. Van Unen: GAV 4669 5/11/89.
 187. Aanvankelijk ledental: schatting op basis van contributiegelden. Op 15 december 1883 en op 5 juli 1884 werden contributie-afrachten in *Recht voor Allen* verantwoord. De laatste maal 78 cent dat is bij 26 weken en 1 cent per lid per week drie leden. Meer socialist: RvA, 1/12/83. Zie ook jaarverslag 1883 van Domela Nieuwenhuis in: SDB-archief 2. Vliegen, Dageraad I, 95. Fijenoord: *Werkmansbode*, 19/7 en 13/9/84. Lansens: RvA, 2/8/84, strijdpennning. Dat het om vaststellingen van Lansens gaat leid ik af uit de verantwoording van een postwissel van 'A.J.L. te Vl.' in hetzelfde nummer, uit de stijl en uit de redeneertrant. Promotie: Op basis van de kritiek in RvA op degenen die aanvankelijk in 1891 voor de staatscommissie van arbeidsenquête verschenen, van de initialen in de strijdpennning van eerdere jaren en van de ondertekenaars van het adres van Lansens c.s. aan de Tweede Kamer zouden tot deze groep J.P. Domisse en J.W. van der Leijde kunnen behoren.
 188. Ontslagen: VC, 17/8/84. Totaal gebrek: B. aan J. Verkuyt Quakkelaar, Vlissingen 31/10/84 [minuut], in: GAV 1347. November: VC, 9/11/84. Dieptepunt: MC, 22/4/86, jaarverslag KMS. Zie ook de grafiek in De Kok, Koninklijke Weg, 1900. Werkverschaffing: GAV 523, 22/9/84. *De Werkmansbode*, 29/11/84: 270 man boden zich aan voor de werkverschaffing, 'als 't ware bid-dende'. De werkverschaffing begon met 28 man op 17 november. Maximaal kregen 87 man er werk door, welk aantal in februari 1885 was gedaald tot 79: MC, 3/2/85. Het ging om werklie-den 'die niet gewoon zijn bedield te worden en thans werkelijk behoeftig zijn'. MC, 24/11/84. Opgave werkverschaffing plus verdiensten 1881-5 in: commissie voor de werkinrichting aan b., Vlissingen 25/9/85 in: GAV 1209. Demonstraties: Zie voor Amsterdam, Vliegen Dageraad I, 198. Voor Groningen: Bruintjes, Groningen, 44-5. Voor Friesland: v.d. Wal, Vrijheid, 174.
 189. Orelino: kennelijk heeft hij 'De Stadt Nieuport' weggebracht: GAV, Bevolkingsregister. Waarschijnlijk is hij daarna op Engeland gaan varen. Zo leerde hij de Engelse fabrieken kennen. In zijn verhoor door de staatscommissie van arbeidsenquête noemt hij Glasgow, Sunderland en Cardiff: zie staatsenquête 1890 II, vraag 3179. Mieremet: zie. staatsenquête 1890 II, vraag 3137. Brand: 'Q.B. te Vlissingen houdt moed mijn vriend', schreef Lansens uit Enkhuizen: RvA, 26/8/85, strijdpennning. Jacob de Witte (geboren op 29/3/37 te Krabbendijke) had in november 1881 een mineraalwaterfabriek geopend in de Walstraat/hoek Lange Zelke: VC, 27/11/81. Later hield hij daar ook een bierhuis. Hij deed goede zaken en gaf regelmatig grotere bedragen aan *Recht voor Allen*, bijvoorbeeld RvA, 31/10/87: fl 1.75. Hij stuurde ook berichten in. Zie corre-

- spontentie in: *RvA*, 6/2 en strijdpennning in: *RvA*, 13/9/89. Daarom bestond er enige angst voor hem in leidende kringen: GAV 554, 28/7/97, de mening van F. Delvoye. Mieremet terug: *RvA*, 7/10/85 vermeldt weer steunbijdragen uit Vlissingen. Nu voor Deense partijgenoten. Brand, Mieremet en Van Son maken ieder fl 1.84 over.
190. De Jong (Plaats, 30) heeft als een der eersten op deze onzekerheid in de vroege arbeidersbeweging gewezen. Een uitstekende behandeling van de problematiek geeft ook: Giele, vakbeweging.
191. Leiding SDB: jaarverslag 1885 in: archief-SDB 4. Zeelandnummer: *RvA*, 3/10/87. Oprichting afdeling: *RvA*, 2/12/87 en 13/1/88. Niet de hand: de secretaris van de landelijke bond, C.F. Thomas, moest aan de redactie van *Recht voor Allen* vragen naar het adres van Frans Mieremet: *RvA*, 2/1/88.
192. Over de organisatorische opbouw van de werf: hoofdstuk 5 e. Eerste vergadering: GW, 22/1/88; *RvA*, 20/1/88, strijdpennning. Volcontinu: VC, 3/11/83. Nachtploeg: *RvA*, 20/8/88. Dagploeg: *RvA*, 3/2/88. Blom: *Werkmansbode*, 28/7/88. Vormers: *RvA*, 20/8/88. Standsverschillen op de werf: zie hoofdstuk 5 e en 12 B.
193. Oprichting fonds: *De Coöperatie*, 8/4/76. Reorganisatie: *RvA*, 25/9/89 en het verhoor van Jos. v. Raalte in: cie. staatsenquôte 1890 I, vraag 8557. Zie ook de mededelingen van het bestuurslid van de werkliedenvereniging 'De Schelde', Hagoort, in de vergadering van de vereniging 'Hulp in Nood' in: GAV 4669, 27/12/87.
194. Beheer: de bazen maakten nooit gebruik van hun recht van inzage. Aldus de baas van de timmerwerkplaats, P.C. Tielrooy in: cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3264. Louman: *RvA*, 5/7/90, een manifest dat door 'eenige denkende werklieden' was verspreid en vol kritiek op het fonds zat. Reglement: *RvA*, 25/9/89. Voorkeur: J.W. v.d. Leijé in: cie. staatsenquôte 1890 I, vraag 8410 en 8411. Kritiek op willekeur: *RvA*, 22/9/91: 'Als elk werkmans moet inleggen, moet dan ook niet elk werkmans trekken?' Huizen: *RvA*, 7/12/88. Collectes: GW, 8/1/88. Zie ook *RvA*, 25/9/89, kritiek dat men, nadat de prins Von Wied op 10 september een grote som gelds had gegeven aan het fonds, op 14 'de onbeschaamdheid' had om voor de weduwe van een dood gevallen scheepmaker te collecteren. De directie stuurde dan wel intekenlijsten rond. Mededelingen van H. Louman aan het bestuur van de vereniging 'Hulp in Nood', 15/2 en 30/8/89 in: GAV 4669 Schuld bazen: Orelia, cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3206.
195. Twijfel: Mieremet in: cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3158 en 3159. Lansen: A.J. Lansen aan F. Domela Nieuwenhuis, Vlissingen 10/12/80, in: archief-FDN annex. Fondsjes: MC, 24/11/85 spreekt van een aantal afdelingen. Een zo'n fonds kwam in de publiciteit toen de penningmeester fl. 140 had verduisterd. Dit fonds bestond sinds 1882. Ieder lid legde wekelijks een stuiver in: VC, 25/4 en 29/4/86. Smederij: Hagoort noemde afdeling E op de vergadering van 'Hulp in Nood', 27/12/87 in: GAV 4669. Onderling fonds: M.P. Troelstra geeft in VC 22/12/87 een beschrijving van een jaarvergadering. Van het batig saldo werd jaarlijks 1/4 in kas gehouden en de rest verdeeld. Bij ziekte betaalde het fonds 50 ct per dag, terwijl de contributie 10 cent per week bedroeg. In 1890 was de uitkering op fl. 4.50 per week gebracht, blijkens een mededeling van Orelia: cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3222. Dat was net zoveel als de werkliedenvereniging 'De Schelde' uitkeerde: P.C. Tielrooy in cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3277. Griepepidemie: H.W. Lenselink in cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3308.
196. Hoge lonen: *RvA*, 20/8/88. Diefstal: *RvA*, 5/7/90. Lage uitkeringen: Mieremet, cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3157.
197. *RvA*, 23 en 27/1/91, waar de conclusie getrokken wordt dat dergelijk handelen door de bazen aan de laksheid van de werklieden zelf ligt, te laf 'om zo'n mispunt de werkplaats [...] uit te trappen'. Werktijden: Van Raalte, cie. staatsenquôte 1890 I, vraag 8533. Suf thuis: Orelia, id. II, vraag 3177. V.d. Loos: id. I, vraag 8494. Machinefabriek: J.W. v.d. Leyé, id. I, vraag 8380. Orelia: id. II, vraag 3233. Mieremet: id., vraag 3138.
198. Samenkomsten: GW, 22/1/88. Cursusvergaderingen: *RvA*, 10/2 (strijdpennning) en 26/3/88. Landelijke bond: oproep van Thomas in: *Orgaan*, 1886/3 [1/2/86]; *RvA*, 6/2/86; en oproep van het centraal bestuur van de bond in: *Orgaan*, 15/10/86.
199. Pensioenfonds: cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3209 en 3210. V.d. Leyé: id. I, vraag 8442. Van Raalte: id. II, vraag 3560. Lange werktijden: de eerste brochure van de 'IJzer- en Metaalbewerdersbond' ging over de normaalwerkdag: V.d. Houven, Halve Eeuw, 51-5; Orelia, cie. staatsenquôte 1890 II, vraag 3178 en vraag 3184; Van Raalte, id. I, vraag 8579; Dommissie, *ibid.*, vraag

- 8477; Van der Leyé, *ibid.*, vraag 8434, die ook hier een staatsregeling voor wil.
200. Steun bazen: Van Raalte, *cie staatsenquête 1890 I*, vraag 8566. Mieremet, *id. II*, vraag 3135 en 3136. Orelia, *ibid.* vraag 3194 - 3204. Van Raalte, *id. I*, vraag 8582-3.
201. Frans Mieremet werd 29/1/89 uit het bevolkingsregister uitgeschreven naar Den Haag. Aangenomen werk: *MC*, 20/4/89; *RW* heeft 16, 23 en 30/6/89 wervingsadvertenties. Vergadering: *RvA*, 24 en 18/4/89. Loonactie: *VC*, 28/6/89, *RvA*, 3/7/89. Van Raalte: *cie staatsenquête 1890 I*, vraag 8579 en 8580.
202. Subsidie: *RvA*, 10/8/89; bestuur afd. SDB aan raad, Vlissingen 7/8/89 in: GAV 1118; GAV 526, 16/8/89.
203. V.d. Stad: Nieuwenhuis' jaarverslag 1883 in: SDB-archief 2. Zie echter ook: Nieuwenhuis, Voortrekkers, 86 en het merkwaardige portret dat Mr J.W. Spin schetste in 'Meer licht' VIII, *VS*, 5/5/09. Ook de *Zutphensche Courant*, 24/2/85, sprak van beschaafde manieren. Archief-FDN V a 3. Overspel: *MC*, 5/7/89. Bemiddeling en geld: P. v.d. Stad aan F. Domela Nieuwenhuis, Vlissingen 10/8/90 in: archief-FDN, II c 15. Commissarissen: De Kok, Koninklijke Weg, 79-80. Zelf schreef Van der Stad Nieuwenhuis in genoemde brief dat hij had gezegd niets van zijn overtuiging te willen verkopen of prijsgeven. Over het geld: 'dat die daad van meer menselijkheid getuigd als ik ondervond van U en vele partijgenooten'. *RvA*, 10/3/91: verzoek adressen van mogelijke klanten op te geven. Zie ook: *RvA*, 24/7/91. Mieremet: Interview 1, 26/4/84. Mieremet begon met bakker J.L.G. Kingmans een volksbroodbakkerij.
204. Ik maak onderscheid tussen 'socialistisch' en 'sociaal-democratisch'. Met 'sociaal-democratisch' duid ik de richting aan die uitdrukkelijk parlementair is. Vergemeenschappelijking van de produktiemiddelen staat niet op de voorgrond, wat niet wil zeggen dat de sociaal-democraten daar uiteindelijk niet naar streefden. 'Socialistisch' benadrukt de vergemeenschappelijking van de produktiemiddelen als doel van de beweging, maar laat de strategie in het midden. Deze kan dus ook buiten-parlementair zijn. Alle sociaal-democraten zijn socialist, maar niet alle socialisten sociaal-democraat.
205. Ontslag Janssen: *MC*, 24/11/81, 8, 12/6 en 28/12/82, 14/2 en 11/7/83. Hij handelde vervolgens in zaden en tegels, in wijnen en gedestilleerd en in 'Eau de Middelbourg' (formeel deed zijn vrouw dat). Hij was zaakwaarnemer, verschaft passages naar Indië en was hoofdagent voor Walcheren van de 'Maatschappij tot het stellen van Plaatsvervangers en Nummervervisselaars 'De Hoop''. Kortom hij had een brievenhoofd dat een kolom van ongeveer 12 centimeter lang was. Zie P.A. Janssen aan b., Middelburg 13/5/93 in: GAV 1217. Helder hoofd: *MC*, 8/7/79. Een biografische schets: Meertens, Voetspoor, 111-2. Heerschappij: aldus H.J.J. Eichelsheim in een terugblik op een kiesrechtvergadering van de SDAP in het Amsterdamse 'Maison Stroucken': *V*, 19/4/99. Voor het zeggen: *Orgaan*, september 1883; zie ook J.H. te A. in *Orgaan*, augustus 1884. Vreedzaam: *Orgaan*, februari 1884. Lijst: *Orgaan*, juni 1884. Verdeelen: *Orgaan*: januari 1884.
206. Besluit: met welke armzalige middelen de Bond moest werken blijkt uit de mededeling dat de kosten voor het uitzenden van een propagandist werden gevonden door enige tijd te collecteren in de sigarenfabrieken van Rotterdam: *Orgaan*, juni 1885. Oprichting afd. Middelburg: *MC*, 22 en 27/7/85 (advertentie voor eerste vergadering van de afdeling). Vergadering Vlissingen: De NRC-correspondent schatte 150 mensen, *MC*, 15/9/85. Janssens mening: *VC*, 17/9/85.
207. Oprichting: *RvA*, 17/10/85; *Orgaan*, november 1885. Verdwijnen: L. Mieremet aan b&w, [ingekomen 7/4/87] in: GAV 1113. Mieremet schreef niet namens de Vlissingse afdeling, maar namens de BAKS in Zeeland. Nieuwe poging: *De Volksstem*, 1/4/88. Isolering Janssen: het feit dat hij kort tevoren nog liederen had gemaakt voor vorsten werd door liberalen en stemrechtstrijders tegen hem gebruikt: *VC*, 21/10/85. Vertrek Janssen: *Orgaan*, 1/4/86; *GW*, 13/11/86. Minder belangstelling: *Orgaan*, 15/8/86 spreekt van kwijnen.
208. Aantallen 1887: gemeenteverslag 1887. Huizenbezit: J.W. v.d. Leijé in: *cie staatsenquête 1890 I*, vraag 8416-8422; mededeling ir C. v.d. Leijé, 19/9/83.
209. Aan Oudens is nogal biografische aandacht besteed, laatstelijk door Taal (Oudens) en Ger Harmsen in het Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, III. (1988). Volbloed: *MC*, 17/3/91. Oprichting: *RvA*, 12/3/87; *GW*, 12/3/87. Slechts enkele Middelburgers aanwezig zullen zijn geweest; idem voor Vlissingen. Nieuwland: een jaar eerder waren hier grote spanningen onder boerenarbeiders: *MC*, 26/3/ en 7/4/86. Later had het *Radicaal Weekblad* er een correspondent, P. Hageveld. Terneuzen: A.J. Lanssen woonde tussen

- juli 1886 en maart 1887 in Terneuzen: *RvA*, 17/7/86 strijdpennig en 12/3/87, correspondentie en overlijdensadvertentie van zijn vrouw. Andere propagandaclubs: *Orgaan*, april 1884 en 15/9/86. Reglement: *MC*, 26/4/87. Bestuur: *GW*, 12/3/87. Oprichting Terneuzen: *GW*, 5 en 19/11/87. Ledental: *MC*, 29/11/87, *Orgaan*, april 1888. Vrouwenvereniging: *RvA*, 13/8/88.
210. Vlissingen: *MC*, 26/4/87; *GW*, 16/4/87: 'Is Vlissingen Russisch?'. Aanvraag van Mieremet aan b&w, [ingekomen: 7/4/87] in: GAV 1113. Ontslag Smit: *MC*, 12 en 19/10/87. Volksgeschriften: Nr 1 was waarschijnlijk van Androcles [Oudens], 'Waarom Algemeen Kies- en Stemrecht?', een bijvoegsel van *Orgaan*, 1/12/86. Nr 2 legde waarschijnlijk het verschil tussen kies- en stemrecht uit: *MC*, 24/5/87. Nr 3 heette 'De ware broederliefde': *MC*, 20/6/87. Nr 4 'Waarom verenigd?' kwam in oktober uit en stelde maatschappelijke hervormingen voor door invoering van algemeen kiesrecht: *RvA*, 24/10/87. Nr 5 werd afgedrukt in: *GW*, 15/1/88. Taal (Oudens, 82) vermoedt dat Oudens de auteur was. Nr 6 'Waarom Algemeen Kies- en Stemrecht?' verscheen in maart 1888: *De Volksstem*, 1/4/88. Financiële steun: *RvA*, 24/10/87. Manifest: *GW*, 20/8/87. Een dergelijk manifest was eerder in Rotterdam verspreid: *GW*, 16/7/87. Nadruk op Volkspartij als een organisatie: Perry, Kinine, 71; Taal, Liberalen, 166. Een goede omschrijving geeft V.d. Wal, Vrijheid, 188 en 194.
211. Uitbreiding: *MC*, 21/2/88. Kandidaten: *MC*, 27/2/88; *GW*, 26/2/88. Advertentie: *MC*, 3/3/88. Uitslag: *VC*, 9/3/88. Jaarvergadering: *RvA*, 12/3/88. 28 Man: *Orgaan*, april 1888. De BAKS had toen 3691 leden. *Volksstem*: *RvA*, 19/3/88; *GW*, 18/3/88.
212. Middelburg en Terneuzen: *GW*, 10/6/88. Ontslag: *MC*, 12/10/88. Over Van Hoepen: *MC*, 15/7/85; reddingen: Egbert van Hoepen aan b., Vlissingen 16/7/88 in: GAV 1212. Willem Barends: *MC*, 24/3/82. Armoede: *MC*, 31/3/88. Veroordelingen van het ontslag: *RvA*, 5/11 en 19/12/88; *MC*, 2/11/88. Nieuwenhuis: *VC*, 23/12/88. De inspecteur van het loodswezen, J. Spanjaard, stelde Van Hoepen in staat een handel in kruidenierswaren, tabak, sigaren, wijn en gedestilleerd te beginnen (*VC*, 2/11/88), doch in 1893 ging hij failliet: *VC*, 19/11/93. Hij begon een bier- en koffiehuis Bakkersgang/hoek Boterplein (nr B 141) waar de socialisten ook wel eens vergaderden: GAV 1639, J. v. Hoepen aan b., Vlissingen 20/3/94. In 1897 ging hij naar Zuid-Afrika, maar werd tijdens de Boerenoorlog uitgewezen. Hij werd conducteur bij de 'Stoomtram Walcheren'. In 1912 werd hij ontslagen, wegens het stelen van vissen. *De Toekomst* vermoedde dat de ware reden de loonsverhoging was die hij voor het personeel had gevraagd: *T*, 15/6/12. Hij ging terug naar Zuid-Afrika, waar hij in 1922, 66 jaar oud, overleed: *VC*, 10/1/23.
213. Vrees: *MC*, 5/6/88 (verslag vergadering met Nieuwenhuis). Eenvoudig: *De Volksstem* nr 6 was geheel gewijd aan algemeen kiesrecht. Androcles had daarin een hoofdartikel 'Een woord aan het Ned. Volk' geschreven in zeer eenvoudige taal: *GW*, 17/6/88. Lezen *RvA*: redactie *Volksstem* (Oudens) in *MC*, 5/10/88.
214. Lid SDB: Oudens bijvoorbeeld. Kiesrechtmannen: de afdeling-Terneuzen bleef tot haar opheffing een afdeling van de BAKS. In november 1892 bestond die afdeling nog en had ze 22 leden: *Orgaan*, november 1892. Ook de in mei 1888 weer nieuw leven ingeblazen afdeling-Middelburg bestond tot 1891. Toen pas werd in Middelburg een afdeling van de SDB opgericht. Zie voor de BAKS afdeling-Middelburg: *MC*, 27/2 en 10/5/88 en *GW*, 13/5/88. Daarin worden als bestuur genoemd: A.M. Hollebrands (voorzitter), J.M. de Ridder (secretaris) en P.K. (penningmeester). Geld: *RvA*, 21/11/87 en 16/1/88 strijdpennig. 'Eenige leden' gaven fl. 1.20. Over Cornelissen in deze jaren: Altena/Wedman, IX-XX. Aanstelling: *MC*, 24/3/88. De leerschool, oefenschool voor kwekelingen, was in 1881 bij de Rijkskweekschool gevoegd en ondergebracht in een gebouw, dat in 1985 helaas is afgebroken. *MC*, 5/3/81 voor een beschrijving van het gebouw. Biografische gegevens: Cornelissen, Strijd, 13-9 (ik dank Arthur Lehnig voor inzage in dit manuscript); C. Cornelissen aan W.H. Vliegen, Clamart 17/5/[02] in: archief-Vliegen. Eerste artikel: ik baseer dat op de Franse (en vervolgens vertaalde, gebruikelijk bij Cornelissen) citaten.
215. Franse Revolutie: *De Volksstem*, 1/1/89. Op grond van stijl en annotatie schrijf ik dit artikel aan Cornelissen toe. Meer socialistisch: het nummer van 15 november 1888, bevat bv. een kritiek op Michael Flürschheim, terwijl in het feuilleton van het nummer van 1/1/89 een redevoering van Liebknecht staat.
216. Kritiek *RW*, 23/12/88, n.a.v. het verschijnen van *De Klok*. Oudens: In oktober van 1888 trok hij bv. door het westelijk deel van Zeeuws Vlaanderen: *MC*, 21 en 28/9 en 1/10/88. Een maand

- later deed hij een paar plaatsen op Walcheren aan: *MC*, 15/11/88 (advertentie voor Koudekerke), *MC*, 20/11/88 (Westkapelle). SDB-BAKS: Vliegen, Dageraad II, 75. Consekvent: Van Zinderen Bakker in de afdeling-Gorredijk van de SDB. Notulenboek afdeling-Gorredijk, 13/1/89 in: archief-SDB 28. Mening Oudens: F.P. Oudens aan F. v.d. Goes, [Arnemuiden] 1891 in: archief v.d. Goes 1638. Opstappen Oudens: gebaseerd op de identificering van Oudens met het pseudoniem 'Zeeleeuw' en op F.P. Oudens aan F. Domela Nieuwenhuis, Arnemuiden 12/10/92 in: archief-FDN II c 13: '[Cornelissen] heeft mij eens uit de redactie der Volksstem gewerkt, daarna mij de medewerking aan R.v.A. belet'. Schuld: F.M. Wibaut aan F.v.d. Goes, Middelburg 11/11/89 in: archief v.d. Goes 1813. Dat de SDB andere bedoelingen had zou kunnen blijken uit het feit er kennelijk geen bezwaar was dat de 'Propagandaclub' een paar maanden later opnieuw een blaadje startte: *Licht en Waarheid*.
217. Nieuw bestuur: *RvA*, 10 en 11/3/89. Eind november 1889 ging Cornelissen bij Hollebrands op kamers wonen op 't Zand: gemeentearchief Valkenisse, bevolkingsregister Koudekerke. Adresbeweging: de socialisten zagen er weinig in: *L&W*, 6/7/89. *MC*, 2/7/89: Terneuzen, Axel en Hoek 176 handtekeningen op, Vlissingen 33 en Arnemuiden 15. *L&W*, 6/7/89 meldt dat men Middelburg geen lijsten had gezonden. V.d. Goes: F.M. Wibaut aan F.v.d. Goes, Middelburg 11/11/89 in: archief v.d. Goes 1813. Overigens was het optreden van 'burger' Van der Goes in de kleine Schuttershofzaal nogal teleurstellend: *MC*, 19/11/89. Deelnemen aan stemming: 'Lijst van kiezers, die op den 16 Juli 1889, te Vlissingen hebben deelgenomen aan de stemming voor vijf Leden v den Gemeenteraad.' Bureau van stemopneming aan b&w, Vlissingen 17/7/89, in: GAV 1118. De Witte haalde daarbij 3 stemmen en Mieremet 2, waarschijnlijk proteststemmen. Bij de herstemming kwam Mieremet weer op: Bureau van stemopneming aan b&w, 31/7/89 *ibid*.
 218. Toekomstmaatschappij: *L&W*, 14/9/89. Commentaar: *L&W*, 24/8/89.
 219. Frankrijk: *L&W*, 19/10/89. Voor de discussies naar aanleiding van het Parijse congres: Altena/Wedman, XXI - XXV.
 220. Radicals: *L&W*, 16/11/89. Opvattingen en gedrag: zeer terecht heeft Rüter gesteld dat Cornelissen vaak niet meer deed dan de gevoelens van de socialistische arbeiders theoretisch te verwoorden: Rüter, Spoorwegstakingen, 98. Aansluiting: *RvA*, 14/9/89; *Orgaan*, maart 1890.
 221. Voor het vroege anarchisme in Nederland: de biografieën van Methöfer en Van Steenis in: Welcker, Heren, 377-485. Geweld: de vragen n.a.v. aflevering 1 van 'Wat willen toch wel de sociaaldemocraten?' in: *L&W*, 24/8/89. Gezag: *L&W*, 14/9/89 (over ontploffing van een kruisfabriek in Antwerpen). Afvaardiging: *L&W*, 5/10/89. Toeëigening: *L&W*, 8/2/90. Gedupeerd: *RvA*, 2/11/91, ingezonden door 'Een Sociaal-Democraat' [Cornelissen]. Scheldearbeiders: Cornelissen, Strijd, 23; C. Cornelissen aan W.H. Vliegen, Clamart 17/5/[02], in: archief Vliegen. Onder de weinigen die Hagedoorn bleven steunen, was Van der Stad: 'correspondentie' in: *L&W*, 19/4/90.
 222. Hemelvaartsdag: traditioneel op Walcheren de dag voor dauwtrappen. Propagandatochten: *RvA*, 18-19 en 21/5 en 5/6/90. Steun: *RvA*, 26/11/90.
 223. Oprichting: *De Strijd AS*, 17/1/91, 28/2/91. Geld verspillen: daarom wilde De Witt Hamer ook geen geld wilde geven; C. Cornelissen aan F.M. Wibaut, ['t Zand maart of april 1891] in: archief Wibaut 2. Steunbijdrages: C. Cornelissen aan F.M. Wibaut, 't Zand [maart 1891] *ibid*. G.H. Pieters vertelt hoe de Maastrichtse socialisten een 'Limburgsche Volkspartij' oprichtten, als 'mantelorganisatie' om zalen te krijgen: Pieters, Kwart eeuw, 66. Motivering kandidaatstelling: *RvA*, 16/3/91. Helsdingen werd gekozen uit een drietal, waarvan ook Van Emmenes en Van der Goes deel uit maakten: *De Strijd AS*, 7/3/91, *RvA*, 7/4/91. Uit de toon: Wansink, Tweesprong, 85. Alloo: *RvA*, 6-7/4/97.
 224. Rede Helsdingen: *MC*, 25/5/91 (korte inhoud); *RvA*, 26/5/91 (Vlissingen). Radicaal: *RvA*, 6-7/4/97. Gemeenteraadsverkiezingen: L. Mieremet en De Witte kregen elk 2 stemmen, Frits de Kaart, L. v. Beusichem, Pieter van der Stad en Orelia allen 1: bureau van stemopname aan b&w, Vlissingen 22/7/91 in: GAV 1121. FDN: *MC*, 28/4/91. Serooskerke: *MC*, 20/5/91. (briefje Cornelissen: *MC*, 21/5/91). Uitslag: *MC* en *RvA*, 11/6/91. Roode Wacht: *RvA*, 15/6/91.
 225. *De Strijd AS*: aanvankelijk was Oudens slechts één dergenen die in het blad schreven, maar hij voerde de feitelijke redactie. Pas op 7 maart schrijft hij, in een speciaal nummer voor de Zeeuwen, een hoofdartikel onder zijn pseudoniem 'Zeeleeuw'. Een week later met de symbolische letters waaraan voortaan zijn stukken te herkennen zijn: 'A. O.' Debat: *MC*, 14/3/91 (brieven

- Oudens in: *MC*, 15 en 17/3/91). Tegen revolutie: *De Strijd AS*, 17/1/91; zie ook id., 11/4/91. Afdelingen: *De Strijd AS*, 31/1 en 7/2/91. Terneuzen: *RvA*, 6-7/6/91, bijvoegsel: 'De Zeeuwse Volkspartij werkt niet provinciaal, gelijk oorspronkelijk het plan was. De noodig eensgezindheid daartoe is nog niet gevonden.'; zie ook: *RvA*, 7/4/91, tegenkanting tegen de 'Zeeuwse Volkspartij' onder partijgenoten in verschillende delen van de provincie. Kandidatuur: *De Strijd AS*, 18/4/91; *RW*, 26/4/91. Uitslag: *MC*, 12/6/91. Roode Wacht: *RvA*, 15/6/91. Schuld: F.P. Oudens aan F. v.d. Goes, Arnemuiden 31/7/91 in: archief v.d. Goes 1138.
226. Motie: beschrijvingsbrief SDB-congres 1891 in: archief-SDB 15. Met potlood staat in de marge geschreven: 'aangenomen vervullen'. De praktijk die er op volgde was veel rigider dan Cornelissen lijkt te hebben bedoeld: de banden met de kiesrechtbeweging werden totaal verbroken. Zie in dit verband ook de mededelingen van Bymholt in: *Voorwaarts*, mei 1894. Schok: *RW*, 20/12/91.
227. Bewapenen: cdk aan b., Middelburg 20/5 en 2/10/86 (beide kabinet) in: GAV 1210; Charité, Gezagsprobleem, 100. Roode vlaggen: cdk vertrouwelijke circulaire aan de burgemeesters in Zeeland, Middelburg 6/10/85 in: GAV 1209. Kunstvoorwerp: Telegram minister van Binnenlandse Zaken aan b., Den Haag 24/7/86 en telegram cdk aan b., Middelburg 24/7/86 in: GAV 1209; *MC*, 27/7/86.
228. Steun: werklidenvereniging 'Zeelandia' (afsplitsing onder M.J. Standaard van 'De Schelde') aan b., Vlissingen 25/10/86 in: GAV 1210. Vreselijke gebeurtenis: de antirevolutionair dr J. van der Beke Callenfels in: GAV 524, 20/8/86. Verjaardag Wilhelmina: *MC*, 1/9/86. Verjaardag koning: *MC*, 25/1 en VC 6 en 17/2/87. Jubileum Willem III: *MC*, 7/5/89 voor het initiatief van 'eenige oranjemannen'; minuutnotulen b&w 11/5/89 in: GAV 672; Notulen feestelijke buitengewone vergadering van de gemeenteraad 13/5/89 in: GAV 526. Natrekken: *RvA*, 1/2/90.
229. Werklozen: VC, 3 en 6/2/87. Gelderman: VC, 22/4/88; zie ook VC, 11/11/86.
230. Louman: *De Werkmansbode*, 12/1/89. Talma: A.S. Talma aan J.J.P. Valetton, Vlissingen 14/5/94 in: DNP, archief Talma.
231. Beginselprogram: *MC*, 17 en 20/3/86. Fouten: *MC*, 6/1/88. Grondslag: *MC*, 9/7/86. Socialistenwet: te beginnen met *MC*, 19/7/86. Vierkant: *MC*, 9/10/86. DN: *MC*, 6/6/88. Verkiezing: *MC*, 19/3/88, zie ook *MC*, 19/11/85.
232. Ernstige tijden: *MC*, 9/7/86. Algemeen Kiesrecht: *MC*, 19/12/85. Zie ook Taal, Liberalen, 139, voor het geringe verschil tussen voor 1886 tussen radicalen en vooruitstrevend liberalen. De *Middelburgsche Courant* was een spreekbuis van de laatsten. Tocqueville: *MC*, 23/8/86. Kiesrechtuitbreiding: *MC*, 7/11/85. Stoutheid en schijn: *MC*, 15 en 20/3/86. Sop: *MC*, 23/3/87, brief van B. Zoveel mogelijk: *MC*, 5/3/87.
233. Kiesrecht: *MC*, 2/11/85. Over brochure: Taal, Liberalen, 118-9. Discussie 1886: *MC*, 22/4/86.
234. V.d. Pauwert: *MC*, 26/1/87. Aarzelend: *MC*, 18/8/87.
235. Abonnement: *MC*, 21 en 28/6/87. EMM: *MC*, 18/5/88. Uitbreiding AR: *MC*, 9/12/87. Liberale reactie in Terneuzen: *MC*, 17/12/87. Noord-Beveland en Tholen: *MC*, 13/2/88.
236. De Gaay Fortman en Algemeen Belang: VC, 12/2/88. Kritiek: VC, 16/1/89. Ingezonden door X.
237. Opkomst verg. 'Algemeen Belang': 6/7/93, 2/4 en 12/7/95. Voor verkiezingsmanifesten uit 1895: GAV, plakboek II (1893-5) van burgemeester Tutein Nolthenius.
238. Christelijk Sociaal Congres: Hagoort, Patrimonium, 334-355; De Wilde/Smeenk, 148-51.
239. Wibaut en Cornelissen: Altena/Wedman, XII-XV.
240. Meiviering: VC, 30/4/90; *RvA*, 30/4, 3 en 4-5/5/90. Twintig leden: *Het Centrum*, 4/6/90. Dertig leden: contributieafdrachten in: *RvA*, 31/12/90 (fl. 6,85) en 20-21/6/91 (fl. 6,50). Blijkens de statuten van de SDB moest 1 cent per lid per week afgedragen worden: Statuten, vastgesteld op 25-26/12/90 in: archief v.d. Goes 1145. In de 'Beginselenverklaring en reglement van de SDB' uit 1892 (Zie: archief SDB, 17) werd besloten dat de afdracht elk kwartaal diende plaats te vinden. Daar is slecht de hand aan gehouden. Bestuur: de namen van De Kaart, Moeliker en Sterk voor het eerst in een afdracht van gelden in: *RvA*, 17/5/90. Sinke: *RvA*, 25/4/90 (strijdpenning).
241. Statuten: advertenties 'GP-GR' in VC, 29/4, 1 en 3/5/91. GP-GR: Bij oprichting werd de contributie gesteld op 1% van het weekloon. Bij ziekte keerde men 20% van het loon uit, zodat het fonds een aanvulling lijkt te zijn geweest op andere fondsen. Later werd ook een overlijdensfonds gesticht. Gerard Woesthoff speelde slechts in de eerste helft van de negentiger jaren een actieve rol in de socialistische beweging. Hij moest het schoenmakersbestaan opgeven en begon

- in 1896 café 'Central' in de Walstraat, nu Walstraat 45: G.D. Woesthoff aan b., Vlissingen 31/8/96 in: GAV 1639. Friedrich Adolph de Kaart was op 6 januari 1857 geboren als zoon van Anna Maria Josina Redeker, dochter van een in Rotterdam wonende bordeelhouder van Duitse afkomst, en de timmerman J.F. de Kaart. Toen Frits één jaar oud was, vertrok de moeder met hem naar haar vader in Rotterdam. Het verhaal wil dat de halfzus van Frits, Charlotte, even oud als zijn moeder, beiden achterna is gereisd en Frits uit de wieg heeft ontvoerd naar Vlissingen. Frits is door Charlotte verder opgevoed. Hij trouwde op 21 juli 1880 met Cornelia Naerebout. Het huwelijk werd zeer kinderrijk. De Kaart werkte in de tachtiger jaren als conducteur bij de tram. In 1889 werd hij sjouwer in de gieterij van 'de Schelde'. Daar leerde hij de socialistischen kennen: De Kaart, 24-32; controleur plaatselijke belastingen aan b&w, Vlissingen 30/10/85 in: GAV 1110. Sociaal-democratisch: b. aan de Centrale Commissie voor de Statistiek (Den Haag), Vlissingen 22/6/93 [afschrift] in: GAV 1356. Optocht: b. aan GP-GR, Vlissingen 14/5/91 [afschrift] in: GAV 1503. Motie: T, 20/1/94. 300 Leden: 'Argus' in T, 17/3/94. De laatste secretaris, J.A. Talmon, noemde als bestuursleden: De Kaart als voorzitter (hij was vicevoorzitter en later secretaris), M. Polderman (werkzaam aan het spoor) penningmeester en J.J. de Raad (schilder). Zie: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 22/12/66, althans een kranteknipstel in het KMS-archief, map 1884-1900, met die datering.
242. Commentaar: MC, 1/5/90.
 243. Theorieën: *Het Centrum*, 4/6/90. Kotte maakte van 1884 tot 1886 deel uit van het bestuur van de vereniging Vincentius à Paulo. GAV, archief V&P, notulen 12/2/84 en 16/3/86. Ook was hij betrokken bij aanvankelijk mislukte pogingen een r.k. militairenvereniging op te richten. GAV, archief V&P, notulen 16/2/86, 22/5/88, 18/2/90. Oprichting: *Het Centrum*, 4/6/90; VC, 4/6/90. George Kotte aan b., Vlissingen 4/6/90 (met inliggend de statuten van de 'R.K. Volksbond'. De overheid, meende Kotte, zou het beoogde doel, de werkmansstand 'te beveiligen tegen de socialistische dwalingen van onzen tijd', wel weten te waarderen.) in: GAV 1214.
 244. De Belgische loodsen mochten van hun regering geen lid worden. De eerste Belg, J. Beyé, werd pas op 7/12/90 als lid geïnstalleerd: *Het Centrum*, 12/12/90. Wél schijnen nogal wat Belgen donateur te zijn geweest: *Volksbanier*, 19/6/91. Gif: *Volksbanier*, 19/6/91. Ledentallen: *Het Centrum*, 23/6/90; MC, 18/4/91. Bestuur: *Het Centrum*, 23/6/90. Perry, Kinine, 87, schrijft dat de 'R.K. Volksbond' in Maastricht eenzelfde samenstelling had.
 245. Begrafenisfonds: VC, 19/10/90. Ziekenfonds: MC, 18/4/91. Kwartjesfonds: *Volksbanier*, 11/12/91. Weduwenfonds: id., 11/3/92. St Caecilia: MC, 18/4/91. Muziekvereniging: id., 17/2/93; VC, 2/9/95. Professionele artiesten: Abraham de Winter: *Volksbanier*, 16/9/92; D. Theodoor Schramade, 'directeur en arrangeur van feestgelegenheden': id., 21/6/94. Dames: id., 8/2/94. Vrouwjes: id., 9/5/95.
 246. Paasplichten: *Volksbanier*, 8/3/94. Encycliek: id., 17/2/93. Schaepman: id., 17/7/91. Louwerier: id., 11/12/91. Citaat: W.P. Edelman: id., 12/4/95. De actie tegen de NMB begon toen deze rechtspersoonlijkheid was verleend: VC, 20/3/96. Dat is dus vroeger dan Stuurman (Verzuiling, 221) meent. Zie ook: Röling, tragedie, 55-9. Bladen: *Volksbanier*, 15/1/92. In december 1894 werd een eigen leesbibliotheek geopend: VC, 10/12/94.
 247. Vaandel: VC, 3/7/95. Ruzie: *Volksbanier*, 15 en 29/4 en 13/5/92. Klein: id., 22/5/96. Ontslag: *Metaalbewerker St Eloy*, 4/7/25. Twee leden: id., 12/3/97. Feestvergaderingen: id., 13/11/96.
 248. Nolthenius: Nederland's Patriciaat 1907, 323 ff.; MC, 14/11/82 en 19/9/88; GAV 533, 28/7/97. Partij: MC, 24/4/95. Politiek Gewin: zie de discussie met burgemeester Van Doorn van Koudekerke in: MC, 16/3/98.
 249. Liefde voor koning: VC, 1/8/90. Woelingen: Bestuur afd.-Vlissingen van Bond Oud-Onderofficieren aan b., Vlissingen 23/8/90 in: GAV, plakboek Nolthenius I, 1888-93. Feestelijk vergaderen: VC, 18/3/91. Royement: T, 14/7/94. In het lokaal van Kotte kwamen ook socialistischen. Een zekere V.d. Berg, werkzaam op het kantoor van de 'Zeeland', wilde daarom zijn portret daar niet aan de wand hebben. T, 20/10/94. Procedure: 'Argus' in: T, 19/1/95. Aanhang scherpschutters: op basis van de namen van prijswinnaars. Ledentallen: VC, 22/12/90 en 6/2/95.
 250. GAV, notulen cie prinsessefeest 1890, 16/4/90. Circulaire in: GAV, Plakboek Nolthenius I, 1888-93. 'Ons Genoegen': MC, 7/6 en VC, 3/8/90. Collecte: GAV, notulen cie prinsessefeest 1890, 20/6/90. De begroting sloot op fl. 1010, waarop Nolthenius een gemeentesubsidie regelde van fl. 250. Tekstboekje van cantate van de Utrechtse componist Carel Bouwman in: GAV, cie prinsessefeest 1890.

251. Model-werkman: GAV 528, 30/7/92. Zondvloed: VC, 7/12/90. Misdaad: VC, 22/8/90. Opvattingen Gewin: VC, 10 en 12/7/91. Instelling gezondheidszie: b. aan alg. armbestuur, Vlissingen 13/9/92 in: GAV 4330; GAV 529, 23/9/93. Woningonderzoek: b. aan gezondheidszie, Vlissingen 21/10/93 (afschrift) in: GAV 1466. Terugfluiten: Gezondheidszie aan b&w, Vlissingen 1/4/95 in: GAV 1131; GAV 554, 25/1/96. Positief onthaal: T, 24/2 (ingezonden door 'Homo') en 24/3/94. Woningonderzoek was ook in de eerste jaren van het burgemeesterschap van Arie Smit ter hand genomen, toen slechts met het oog op de openbare veiligheid en de wering van armen die in krotten woonden en naar de mening van Smit terug moesten naar de dorpen: GAV 522, 1/12/82. De onderzoeken uit die jaren tonen verbazing bij de onderzoekers over de gevonden toestanden. Desondanks hadden ze amper gevolgen.
252. Gewin over gaarkeuken: VC, 7/5/90. Humaniteit: VC, 22/8/90. Damescomité: VC, 26/1/90. Het heeft vele jaren bestaan, altijd samengesteld uit deftige dames. Overbodig: Rede Nolthenius 12/8/90 in: GAV, stukken betreffende de gaarkeuken 1890. Philanthropie: Gewin in: VC, 22/8/90.
253. Rede Nolthenius 12/8/90 in: GAV, stukken betreffende de gaarkeuken 1890. Volgens MC, 14/8/90 waren slechts 15 mannen aanwezig, een tiende van de genodigden. Intekening: GAV, stukken betreffende de gaarkeuken 1890 en VC, 15/8/90. Reacties instellingen: GAV, archief N.H. Diaconie, notulen 25/9/90 en alg. armbestuur: GAV 4321, 14/10/90. Beide malen kwam Gewin voor de keuken pleiten. 'Patrimonium'-Vlissingen aan de cie, Vlissingen, februari 1891 en werklidenvereniging 'De Schelde' aan cie, Vlissingen 9/3/91. 'Oefening baart Kunst' aan cie, Vlissingen februari 1891. GP-GR aan cie, Vlissingen 15/2/91. Alles in: GAV Stukken betreffende de gaarkeuken 1890.
254. Dertig leden: *Volksbanier*, 4/9/91. Een contributie-afdracht in *RvA*, 18/2/92 zou neer kunnen komen op 25 leden. Mieremet: zie zijn antwoord aan A.P.Q. in VC, 21/22/92. (*RvA*, 2 en 3 en 25/6/89). Niet breed: zijn dertienjarig dochtertje Jeanette meldde zich aan om handwerkles te geven aan de school voor on- en minvermogenen van meester Landsman: J. Mieremet aan b., Vlissingen 7/10/91 in: GAV 1122. Revolutionair: *RvA*, 28-29/10/97. Populariteit Van Emmenes: hij trad nogal eens op; kennelijk waren er zoveel abonnementen in Vlissingen op zijn blad *Voorwaarts* dat het abonnementsgeld aan huis werd opgehaald: *Voorwaarts*, 16/4 en 16/8/92. Drucker: VC, 8/10/90.
255. Naerebout: *RvA*, 8/8/90. Citaat: motto bij 1.5 cent in: *RvA*, 25/4/90. Mei: *RvA*, 8/5/90. Vraagstukken: *RvA*, 18/2/91. Mevr. C.C.M.: *RvA*, 18/2/90.
256. MC, 3 en 4/12/90; cvp aan officier van justitie, Middelburg 2/12/90 in: GAM, politiearchief brievenboek 1890. Vergelijkbaar anoniem was later de regen van vlugschriften op marineautoriteiten aanwezig bij een plechtigheid op 'de Schelde' rond een marineschip: 'Argus' in T, 17/6/93. Samenkomst: advertentie in *RvA*, 27/11/90.
257. Gegevens, behalve over de bekende namen, verkregen uit een combinatie van initialen (soms, als in *RvA*, 17/5/90, halve namen) bij strijdenpenningen in *RvA*, de loonlijst van 'de Schelde' uit 1890, die in hoofdstuk 5 en 12 B geanalyseerd zal worden en het bevolkingsregister (met name diegenen die opgaven niet tot een kerkgenootschap te behoren). Sjouwers: A.S. Talma aan J.J.P. Valetton, Vlissingen 14/5/94 in: DNP, archief Talma 52.
258. Verflauwen: MC, 8/6/92. Werkkring: *RvA*, 4-5/6/92. Dubbeltjes: VC, 6/7/92. Gevoel: *RvA*, 6-7/9/92.
259. Redevoering: *RvA*, 9/1/89. Gevangenis: *RvA*, 2-3/6/96. Deze schets is voorts gebaseerd op: 'Veer, J.K. van der' in: Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland III (1988) en op twee brieven van Van der Veer aan Domela Nieuwenhuis. De eerste (beginnend met 'k Zat, heden vóór 2 weken') geschreven in de Goesse gevangenis moet gedateerd worden op 8/12/94. De tweede, uit de Middelburgse gevangenis, (beginnend met 'Wat gaat het leven op deze aarde') moet naar *RvA*, 21 en 22/4/97 gedateerd worden op de tweede helft van april 1897.
260. Joan Nieuwenhuis: RW, 12/10/90. Hansweert: *RvA*, 12/12/90. Nieuwland: *RvA*, 14 en 15/12/90. Verschillend oordeel: MC, 15 (Hulst) en 22/12/90 (Biervliet). Onkunde: *RvA*, 12/12/90. Reizen: *RvA*, 17/12/90.
261. Maastricht: W.H. Vliegen aan F. Domela Nieuwenhuis, Maastricht 18/2/91 in: archief-FDN II c 16. Zie ook Perry, Kinine, 71. Van der Veer schreef er onder andere een oproep aan de militairen in *De Volkstribuun*. *Volkstribuun*, 16/5/91. Gent en over het paard: W.K. de Swart aan F.

- Domela Nieuwenhuis, Gent 27/10/91 en Brussel 21/11/91 in: archief-FDN II c 15. Corrigeren: J.K. v.d. Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 14/3/93 in: id. II c 16. Stenen: of met messen, zoals in 1893 in Heinkenszand. Domela Nieuwenhuis haalde dit nog aan in zijn Gedenkschriften, 275. Dweper: Alexander Cohen aan P.J. Meertens, Toulon 22/10/56 in: Zeeuwse Bibliotheek, collectie P.J. Meertens (Cohen doelt overigens op Van der Veer, de Tolstojaan).
262. Vestiging en overlijdensfonds: *RvA*, 1 en 2/10/92; bevolkingsregister. Colportage: *Volkstribuun*, 8/10/92 (ophitsing door kapitalisten); *MC*, 4 en 6/10/92 ('hoera'); *RvA*, 6-7/10/92. Zwolle: *RvA*, 11 en 12/10/92. Lotelingen: *VC*, 28 en *RvA*, 27-28/10/92. De lotingsdag kende doorgaans een hoge omzet van alcoholica, zodat het zaad dat Van der Veer uitstrooide wel op zeer natte, zo niet te zatte, bodem zal zijn gevallen.
263. Gymnasium: *RvA*, 13 en 14/10/92. 'Geen socialist': *MC*, 28/10/92; zie ook: *T*, 6/4/07. Souborgse kermis: *MC*, 28/5/90. Vlissingers zorgden in Middelburg vaak voor moeilijkheden. Het liep wel eens uit op steekpartijen: *MC*, 2/8/93. Vermaning: *RvA*, 27 en 28/10/92. Verkoop: *RvA*, 13 en 14/10/92. 'Door een kleinzielige, fanatieke bende nagezeten, was dat de beste reclame voor dat blad': *B*, 19/10/01.
264. Ziel: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 1/3/93 in: archief-FDN II c 16.
265. Aan de grond zitten: het geval Dresselhuys: GAV 4669, 23/1/91.
266. Over Van Gheel Gildemeester: Stokvis, Emancipatie, 56. Voorstel Gewin: GAV 4669, 19/1 en 25/1/92. Sympathie: *VC*, 27/1/92. Bedreigd: GAV 4669, 11/5/91. Werkzaamheden: *ibid.*, 1/2/92. Dwarszitten: *VC*, 10/2/92. Ontmoedigd: GAV 4669, 16/2/92. Wallen etc.: *VC*, 2/3/92. Conclusie: *VC*, 5/5/93.
267. Gerucht: *VC*, 26/8/92. Versnelling: *MC*, 31/10/92. V.d. Veer: *RvA*, 3-4/11/92. Aannemer: GAV 4669, 12/9/92. Collecte: GAV 4669, 31/10/92. Steun: *MC*, 8/11/92.
268. Aanval: *MC*, 5/11/92. De vergaderingen: *MC*, 9/11/92. Ruiten: *MC*, 9/11/92 (ingezonden door 'Een paar vrienden van Orde en van Oranje'). Oudens keurde het ruiten ingooien ook scherp af: *MC*, 10/11/92. Ook Van der Veer trouwens.
269. Onderhoud: *RvA*, 10-11/11/92. Schorer: *MC*, 11/11/92. Afwijzing: *MC*, 24/11/92. Commentaar: *MC*, 14/11/92.
270. Cornelissen: *RvA*, 10-11/9/92. Recht: ongedateerd pamflet in: GAV 465, 2/12/92. Tenzij anders vermeld is het volgende op de hier verzamelde stukken gebaseerd. Zie ook: De Kok, Koninklijke Weg, 82-4. Vergadering: *RvA*, 17-18/11/92.
271. Thomass overleed eind april 1909 en werd eervol begraven: er waren een deputatie en dragers van GP-GR: *T*, 8 en 15/5/09. Afwijzing: GAV 4669, 13/3/93.
272. Werkverschaffing: *MC*, 8/12/92. Zie ook: *RvA*, 15-16/11/92. Het verzoekschrift, met analyse van de ondertekenaars door A.L.A. Van Unen, in: GAV 465, 3/12/92.
273. Beleid HiN: GAV 4669, 14/11/92. Flinke: *VC*, 7/5/93.
274. Groningen: Bruintjes, Socialisme, 78; Hoekman, Oldambt, 714. Rol Nolthenius: GAV 675, 19/11/92. Inlichtingen: minuut van circulaire d.d. 22/11/92 in: GAV 465. Advies: b. aan raad, Vlissingen 2/12/92 in: GAV 465, 2/12/92; afdruk in: *MC*, 5/12/92. Behandeling: GAV 528, 2/12/92. Gesloten deuren: GAV 554, 30/12/92. Reactie V.d. Veer: *RvA*, 5 en 6/1/93.
275. HiN: GAV 4669, 18/11/92. Bezoek ondertekenaars: id., 21/11/92. Nieuwe opdracht: *VC*, 12/2/93. *RvA*, 16-17/2/93 had liever een civiel schip gezien. Gegevens hulp: *VC*, 7/5/93.
276. Afzijdig: jaarverslagen over 1893 en 1894 in resp. *VC*, 26/3/94 en 6/3/95. Terugloop ledental: *VC*, 5/4/97. Mieremet/Kingmans: *MC*, 3/6/93 voor het proces dat daarop volgde. Kingmans heropende vervolgens een bakkerij in het Groenewoud. V.d. Plank/Sinke: *T*, 29/7 en 5/8/93. V.d. Veer: *RvA*, 17 en 18/11/92. Woelgeest: cvp aan officier van justitie, Middelburg 11/4/96 [afschrift] in: GAM politiearchief, brievenboek 1896. Hoed: *T*, 29/7/93, strijdpennning.
277. Over socialisme: 'Op onveilig' in: *VC*, 11, 18 en 25/2/95. Feest: *MC*, 14/7/94; *VC*, 16/7/94; *T*, 4, 11 (Talma) en 18/8/94; *VC*, 22/8/94; GAV 554, 26/10/94; De socialisten schreven een openbaar adres aan de koninginnen, waarin ze het lot van Lodewijk XVI en zijn echtgenote (geguil-lotineerd) aanhaalden: *T*, 18/8/94. Overigens schijnen socialisten ook met de voorbereidingen te hebben meegedaan: *MC*, 28/9/95. Gloria: *Patrimonium*, 1/9/94.
278. Eigen Haard: *MC*, 21/11/89. Ons Huis: *MC*, 15/10 en 22/11/94. Wibaut: Wibaut, Levensbouw, 105-6; *MC*, 28/11/95 voor vrouwenkiesrecht. Fokker: *MC*, 7/2/95. Arbeidsraad: *MC*, 24/10, 4/11, 2 en 20/12/95. De initiatiefnemers waren namens de werklieden de typograaf D. Bimmel

- en de metselaar P. Dubois, namens de 'heeren': E. Fokker en F.M. Wibaut.
279. Uit den duivel: notulen kerkeraad 27/6/87 in: GAV, archief N.H. Kerk, 316. Middenstand en kleine burgerij: notulen bijzondere kerkeraad 14/11/87 in: id., 315. Verwoesten: *ZK Bode*, 25/3/92. Het archief van de Gereformeerde Kerk is voor een belangrijk deel ontoegankelijk wegens brandschade.
 280. Dulden: ds Wolf in: *ZK Bode*, 25/3/92. Bax: ds Feringa in: id., 15/9/93 (zie ook: 10/3/93). Tegen moderneren: ds A. Littooy in: id., 23/2/94. Herodes en anarchisten: id., 15/12/93. Branding: id., 29/4/92. Bevestiging Hulsebos: *MC*, 6/8/97.
 281. Onderwijsver. Vlissingen: *MC*, 25 en 28/10, 22/11 en 24/12/90 en 6/2/91; *ZK Bode*, 6/4/94. Onderwijsver. Middelburg: id., 18/8, 22 en 29/9 en 29/12/93, 2/2/94 en 26/4/95. GJV: id., 30/3/94. Ons Program: id., 14/12/94, 8/2/95.
 282. Kermis: *ZK Bode*, 12/7/95. Hel: id., 3/5/95. NMB: id., 21/2/96. Coöperatie: id., 20/11/96. Emancipatie: id., 26/5/93. Dienstknecht: id., 9/6/93. Werklozen: id., 25/11/92.
 283. Littooy: *ZK Bode*, 6/4/94.
 284. CNWB-Middelburg: Altena, Gerechtigheid. Werkliedenvereniging: Hagoort, Beginsel, 174. Zie ook: Vellinga, Talma, 25. Bevestiging: *VC*, 22/5/91; notulen kerkeraad 27/4 en 4/5/91 in: GAV, archief N.H. Kerk, 316.
 285. Ethisch: Smeenk voegt hem bij de zgn. rechts-ethischen. Smeenk/Van Vliet, 9. Wijken: notulen kerkeraad 27/5/95 in: GAV, archief N.H. Kerk, 316. Sociale kwestie: A.S. Talma aan J.J.P. Valeton jr., Vlissingen 14/5/94 in: DNP archief-Talma 52. Socialist: Smeenk/Van Vliet, 10-12. Studie: A.S. Talma aan A.F. de Savornin Lohman, Vlissingen 24/5/94 in: Van Malsen, Lohman, 119. Maurice, Kingsley: Vellinga, Talma, 8. Dokwerkersstaking: P. van Vliet in Smeenk/Van Vliet, 17. Van Vliet doet het voorkomen alsof Talma in zijn Vlissingse tijd naar Londen trok, maar uit die periode is mij niet een grote dokwerkersstaking in Londen bekend. Lezing: *RvA*, 9/2/91.
 286. Standsvooroordeel: Hagoort, Beginsel, 263. Vergelijk ook de trage ontwikkeling van Schaepman in: Righart, Verzuiling, 223. Rede Nieuwenhuis: *VC*, 26/8/91; *RvA*, 23/8/91; *Volksbanier*, 4/9/91. Bijbeltekst en socialisten: Smeenk/Van Vliet, 19. Lid 'Patrimonium': Hagoort, Beginsel, 129. Franse Revolutie, 'Ons Program', alleen staan: Van Malsen, Lohman, 116. Schoonvader: Vellinga, Talma, 8. Zie ook Smeenk/Van Vliet, 15, waar gezegd wordt dat Talma van Kuypers sociale denkbeelden in 1891 nog weinig afwist. Roode dominee: Te Lintum, Eeuw, 246.
 287. Rede: *VC*, 20/1/93. Andere predikanten: bv. ds Kruyswijk uit Sneek die meer op plichten dan op rechten hamerde, meer op geduldig lijden dan op het woord dat onder Israël geen bedelaar gevonden mocht worden: *VC*, 29/11/93.
 288. 'Patrimonium'-afdeling: Hagoort, Beginsel, 129. Bescherming arbeid: Talma, Mannenkiesrecht, 10. Armenzorg: A.S. Talma aan J.J.P. Valeton jr. Vlissingen 14/5/94 in: DNP, archief Talma 52. Veilige democratie: Talma, Mannenkiesrecht, 14.
 289. Census: Talma, Mannenkiesrecht, 9. Plutocratie, levenskracht, verstandig: A.S. Talma aan J.J.P. Valeton jr., Vlissingen 14/5/94 in: DNP archief Talma 52. Bang: Talma, Mannenkiesrecht, 14. Volksvleierij: Van Malsen, Lohman, 120.
 290. *De Nederlander*: Van Malsen, Lohman, 121. Cie v. advies: A.S. Talma aan J.J.P. Valeton jr., Vlissingen 14/5/94 in: DNP, archief Talma 52; Hagoort, Beginsel, 164. Omljnd: Vellinga, Talma, 8.
 291. Overwegingen: *Patrimonium*, 4/11/93. Motivering: id., 2/12/93. Proletariaat, id., 24/3/93. Beiden: id., 16/12/93. Coöperatie: de Vlissingse afdeling van 'Patrimonium' kwam bijna scheuring toen enigen voorstelden een koleninkoopvereniging op te richten. Anderen waren daar ernstig tegen, omdat ze dit idee revolutionair vonden: Vellinga, Talma, 67. Verkorting werktijd: *MC*, 20/1/93; *Patrimonium*, 4/5/95.
 292. Afscheidsrede: *Patrimonium*, 4/5/95. Op 5 mei 1895 hield Talma zijn afscheidsprek: *VC*, 8/5/95. Recht en barmhartigheid: Vellinga, Talma, 23.
 293. Ledental 1892: Hagoort, Beginsel, 103. Ledental 1894: *Patrimonium*, 14/4/94. Ledental 1895: *MC*, 11/2/95. Ledental 1896: *VC*, 2/3/96. Men wist dat verlies slechts gedeeltelijk weer goed te maken. In 1897 was het ledenaantal 213. Jaarverslag 1896 in: DNP, archief Dommissie 37c. Vertogen: het lijstje sprekers op de huishoudelijke vergaderingen van 1896: 28/2 C.P.I. Dommissie over 'Ontstaan en Toekomst van Patrimonium'; 17/4/96 D. Dijkstra over 'De verwoesting van Jeruzalem'; 26/6/96 C.J. Nobels: 'Het laatste appel'; 27/11/96 D. Dijkstra: 'Mededelingen betreffende Armenius'. Jaarverslag 1896 in: DNP, archief Dommissie 37c. Schikken: de rede van ds van Oosten: *VC*, 24/2/96. Dommissie: Dommissie, Ontstaan in: DNP, archief Dommissie 37c.

294. Dominie
Zie ook
in: GAV
315. Zi
15/11/9
J.J.P. V
in Vliss
45 bij V
Malsen
in: GAV
meen a
stuur a
algeme
9/3, 16
295. Popula
blijft h
voelt h
tooy: Z
Van Er
van zij
terug n
ravond
296. Lerer:
Borges
verwa
is?' Br
onder
redact
het co
metter
ze de
27/12/
297. Schoo
lijk ee
Woore
vrouw
Vlissin
vingsh
zijn: 'a
aando
pennin
298. Geldz
bond:
299. Anger
Lorec
300. Meert
archie
10/3/9
van d
dentic
noga
Zie ni
Vente
indru
de af
Strijd

294. Domineeskerk: A.S. Talma aan J.J.P. Valetton jr, Vlissingen 14/5/94 in: DNP, archief Talma 52. Zie ook de inleiding op: Harnack, roeping, IV. Diakonessen: notulen kerkeraad 4/7 en 6/11/92 in: GAV, archief N.H. Kerk, 316. Ouderlingen: notulen bijzondere kerkeraad 19/2/94 in: id., 315. Zitplaatsen: id., 13/11/93, 19/2 en 25/6/94 ibid. Woningen: *Patrimonium*, 7/10/93; VC, 15/11/93; notulen 19/5/94 in: GAV, archief N.H. Diakonie, 38. Mammonisme: A.S. Talma aan J.J.P. Valetton jr, Vlissingen 14/5/94 in: DNP, archief Talma 52. In 1895 had de hervormde kerk in Vlissingen 700 catechisanten: 160 bij ds Geselschap, 276 bij Iz. Montagne, 219 bij Talma en 45 bij Voorhoeve. Notulen kerkeraad 8/5/95 in: GAV, archief N.H. Kerk, 316. Farizeïsme: Van Malsen, Lohman, 120. Doelstelling VC, 28/2/94; notulenboek 'centraal comité van armenzorg' in: GAV 4682. Zie ook Talma's jaarverslag in hetzelfde boek. Geringe medewerking: het algemeen armbestuur deed mee om de oprichters niet voor het hoofd te stoten: algemeen armbestuur aan centraal comité van armenzorg, Vlissingen 20/3 en 12/10/94 in: GAV 4684. Notulen algemeen armbestuur 13/3 en 9/10/94 in: GAV 4321. Ook HiN liep niet erg warm: GAV 4669, 9/3, 16/5 en 15/10/94. Opheffing: GAV 4683.
295. Populair: VC, 8/2/02. Belangstelling: *RvA*, 9/2/91. Gretig: *RvA*, 20/1/94: 'B[rand?]. 10 ct. waar blijft het debat met Thalma? - C.B[aljet]. 10 ct. gaat dit in 't vergeetboek. - J.d.V[uyt]. 10 ct. voelt hij nattigheid? - v. H[oeven?]. 10 ct. in de hoop dat wij er spoedig iets van hooren.' Littooy: ZK Bode, 1/12/93. Wedstrijden: *RvA*, 5-6/12/91; VC, 4/12/91. MC, 4/12/91, meende dat Van Emmenes wel niet zo'n begaafd spreker was als Talma, maar zich toch zeer goed meester van zijn stof betoonde. Afwezigheid: *RvA*, 19/1/92. Zaterdags: VC, 10/6/92. Men ging weer terug naar de zondagmiddag, omdat voor Vlissingen de zaterdagavond geen geschikte vergaderavond was.
296. Leren: J.K. v.d. Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 14/3/93 in: archief FDN II c 16. Borgesius: MC, 30/1/93 bijvoegsel. Zelfvertrouwen: 'Veertje zal weer wat te zeggen hebben', verwachtten de socialistische op vergaderingen. 'Zou je zeggen, dat dat ventje vier en twintig jaar is?' Brief van Joh. W. Happee in MC, 26/4/93. Van der Veers reactie in MC, 27/4/93. Dubbele onderdrukking: T, 1/7/93. 'De Vrouw': T, 18/11/93. Centrale Raad: *RvA*, 31/8 en 1/9/93. De redactie van *RvA* was tegen, want het voorstel betekende een voortrekken van de vrouw. Op het congres pleitte Van der Veer ervoor dat de gelijkstelling van man en vrouw in de Bond ook metterdaad beleden moest worden. Verschillende socialistische leden hadden hem echter geschreven dat ze de vrouw in het algemeen nog niet geschikt achtten voor een bestuursfunctie: *RvA*, 27/12/93.
297. Schook-Haver: *RvA*, 7-8/6/94. De advertentie in *RvA* vermeldt Vlissingen, maar dat is mogelijk een fout, daar als zaal 'De Prins van Oranje' genoemd staat, de bekende Goesse lokaliteit. Woordje: T, 31/3/94. Omdat vrouw sprak: T, 24 en 31/3/94, strijdenpenning. Socialistische vrouw: T, 12/5/94. Zegeltjes: dat is althans mijn verklaring van de toelichting die de afdeling-Vlissingen gaf bij haar voorstel om het gebruik van zegeltjes niet verplicht te stellen. Beschrijvingsbrief congres Socialistische Bond, 1896 in: SDB-archief 28, notulenboek Gorredijk. Bewustzijn: 'Omdat de menschen uit de K[erk]straat wraak roepen over de behandeling die M. zijn vrouw aandoet. 't Was te hopen dat zulke leden der S.-D.B. vlug geschrapt werden.' T, 11/8/94, strijdenpenning.
298. Geldzak: T, 14/10/93. Depot: MC, 14/6/95. Mededelingen: bijv. T, 19/5 en 25/8/94. Militairenbond: T, 18/8/94. Onderzoek: MC, 25/6/96. Zie ook: Scheffer, Volksdagblad, 154.
299. Angenent: S, 25/6/32. Hooze: S, 27/1/34. Het patroon wijkt niet meer zoveel af van het Duitse: Loreck, Sozialdemokrat, 186-247. Vergaderlokaal: T, 17/2/94.
300. Meertens, Voetspoor, 116. Talma: A.S. Talma aan J.J.P. Valetton jr, Vlissingen 14/5/94 in: DNP, archief Talma 52. Namen bestuur: T, 23/12/93. Vervanging Mieremet door De Kaart: *RvA*, 9-10/3/93. De vervanging was noodzakelijk doordat Mieremet wegens fraude bij het faillissement van de bakkerij gevangene werd gezet. Moeliker: W.M. was penningmeester, zie de correspondentie in *RvA*, 21/6/90, 27/2 en 19/3/91. Hij was de opvolger van Jacob de Witte, die kennelijk nogal slordig was: *RvA*, 23/10/89. Mogelijk maakte hij in 1894 weer deel uit van het bestuur. Zie nieuwjaarswensen: in T, 29/12/94. Sinke: P. Molenaar aan F.A. de Kaart in: *RvA*, 8-9/2/98. Ventevogel: *RvA*, 6-7/8/92 (advertentie) en T, 29/4/93 (royement). Schrier: T, 10/11/94. Mijn indruk is dat de samenstelling van de Vlissingse afdeling niet wezenlijk verschilde van die van de afdelingen Den Haag en Amsterdam. Zie: Van Horssen en Rietveld I, 48-9. Cornelissen, Strijd, 45. Havenarbeiders: 'Homo' in: T, 24/2/94.

301. Tussen 1890 en 1899 moeten de huurprijzen bijna zijn verdubbeld: van fl. 1 - 1.25 naar fl. 2 - 2.25. Zie: Altena, Doorbraak, 185 en hoofdstuk 5 d. Bedeelden: gemeenteverslagen.
302. Eigendom geven: *T*, 27/1/94. 'Publieke rechtbank': *T*, 2/12/95. Functie *RvA*: *RvA*, 11-12/6/92. Vrouw Burchart, sprut: *T*, 29/12/94. Hotelhouder: *T*, 21/10/93. Rotheid: 'Argus' in: *T*, 2/2/95. Daglicht: *VC*, 14/4/93, protest van C.L. Deurwaarder. Succes: *T*, 26/1/95 (over tram).
303. Verkoop april 1893: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 10/5/93 in: archief FDN II c 16. Doodzwijgen: *MC*, 11/4/93; *T*, 8/7/93. Verkoop Sterk: *VS*, 1/2/11 (artikel Toon Poerstamper. Over hem: Altena, Poerstamper. Westkapelle: *T*, 8/4 en 28/5/93. Angenent: *T*, 6/4/18.
304. Gemodder: *T*, 2/9/93 en 20/1/94. Reliëf: *T*, 22/4/93. De dagvaarding: *MC*, 24/10/93. Verslag eerste proces: *T*, 20/1/94. Hoger beroep: *T*, 24/3/94. Ongelijk: *De Jonge Gids*, 1898, 80. Van Emmenes: Van Laar, Hoop, 80; Dullaart, Rozen, 7. 2000: *T*, 9 en 16/9/93; de correspondent van de NRC noemt zeer velen: *VC*, 13/9/93.
305. Souburg: *T*, 28/4/94. De Carmagnole: Van de Merwe, kanale, 328-9; *T*, 9/12/93. Opvoeding: *T*, 26/5/94. Koudekerke: *RvA*, 7-8/6/94; *T*, 9/6/94. Bij een tweede tocht had de burgemeester zelfs een detachement soldaten ontboden: *RvA*, 21-22/6/94. Nieuwland: *RvA*, 14-15 en 21-22/6/94; *T*, 23 en 30/6/94; *RvA*, 30-31/5/95. Oplaa: *T*, 30/12/93 en 27/1, 7/4 en 4/8/94.
306. Verlotingen: *T*, 9/9/93 ('een Gorillamonument') en 26/1/95; de uitslag van de staatsloterij bepaalde het winnende nummer. Sparen: *T*, 12/8/93; niet alleen door aangesloten socialisten werd geld gegeven. Baas Jan gaf bij elkaar relatief veel 'omdat hij de socialistenkinderen ook wat gunt': *T*, 23/9/93, strijdpennning. Feest: *T*, 16/12/93. Carmagnole: *T*, 16/12/93.
307. Roth, social democrats. Roth meende zelfs dat de subcultuur de dominante cultuur versterkte. Emig, Veredelung. Marx, Brumaire, 115.
308. Williams, Culture, 325. Over arbeiderscultuur als tegencultuur: id., 320. Williams' cultuurbegrip heeft grote gevolgen voor de marxistische maatschappijbeschouwing. Zie daarvoor ook Williams, Marxism, hoofdstuk II. Voor enkele problemen rond Williams' definitie: Langewiesche, Politik, 15-7.
309. Belangstelling: bijv. *MC*, 20/11/91 (een liederenavond). 'Oefening en Genoegen': *MC*, 18/10/92 en 29/11/95. Briefschrijver: *MC*, 9/2/91. Redactie *VC*, samenvattend: *VC*, 16/3/1900. Zie ook *VC*, 7/1/98.
310. Oefening baart Kunst: *VC*, 6/3/95 laatste opvoering: Van Mauriks 'Janus Tulp'; *VC*, 9/12/96 heeft het nog wel over een afdeling toneel, maar van opvoeringen wordt weinig meer vernomen. Drankgebruik: Willem Angenent in *S*, 25/6/32. Eendracht maakt Macht: *VC*, 21/10/92. De vereniging is korte tijd later verdwenen: *VC*, 7/5/93 en GAV 4669, 30/1/93.
311. D.O.U.: *VC*, 8/1 en 9/12/96. 'De Werkmansvriend': *VC*, 2/12/96 (eerste uitvoering). In 1900 wordt de vereniging voor het laatst vermeld: *VC*, 22/6/00. 'Hallelujah': *VC*, 22/5/95.
312. 'Abd-el-Kader' voor 'De Schelde': *VC*, 1/1/88. Het program: GP-GR aan b., Vlissingen 8/5/91 in: GAV 1215 (bij cvp aan b., Vlissingen 11/5/91). Jaarvergadering 1893: *T*, 28/5/93.
313. Strookjes: *VC*, 29/4/92. Represailles werden in de gieterij genomen: wie zich versliep mocht de hele dag niet werken: *RvA*, 11-12/6/92. Meiviering 1892: *VC*, 4/5/92.
314. GP-GR: *RvA*, 30-31/3/93. Volksbond: *Volksbanier*, 11/5/93. Meiviering 1893: *T*, 29/4 en 6/5/93; *RvA*, 2-3/5/93. Zie ook: Harmsen/Karsten, 39-43. Revue: aldus *De Arbeider*, Harmsen/Karsten, 39. Oprichting toneelvereniging: *T*, 2 en 9/12/93. Clovis Hugues: *T*, 23/12/93; *RvA*, 25-26/11/93; zie ook: *Morgenrood*, 1893, 397-8. 'Multatuli': *T*, 5/5/94.
315. Meiviering 1894: *T*, 5/5/94. Het toneelstuk had men besteld bij het Amsterdamse blad *De Tribune*, maar ik heb daarin niet kunnen vinden welk stuk het kan zijn geweest. Zie *RvA*, 6-7/1/94 correspondentie. Ik heb de toneelstukken geanalyseerd in: Altena, Cycle, 88-9.
316. Kritiek: *T*, 24/7/97. Hogerhuizen: *RvA*, 13-14/11/97.
317. Zangvereniging: *T*, 20/10/94. Welkomsfeest: *RvA*, 17-18/1/95. Rol De Kaart: *RvA*, 15-16/6/95, correspondentie. Vrouwen: *RvA*, 7-8/5/95.
318. Gering onderwijs: Hagedoorn: *L & W*, 19/10/89 (p. 87); V.d. Veer: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Goes [8/12/95, brief begint met 'k Hat, heden vóór 2 weken'] in: archief-FDN II c 16; zie ook Klomp over zijn vertrek uit Dreischor in: *RvA*, 7-8/1/97, en Nieuwenhuis, Halve Eeuw, 201. Familieleven: *T*, 4/11/93. Godsdienst: over Büchners 'Kracht en Stof': *T*, 21/4/94. 'Neo-Malthusianisme': *T*, 16/6/94 en 26/1/95. Volle zaaltjes: *T*, 30/9/93, strijdpennning. Vooral jongeren bleven nog wel eens weg van een cursusvergadering: *T*, 24/3/94. Brand/V.

- Hoepen: T, 11/11/93 strijdpennig. Gratis lessen: T, 16/12/93. Over de interesse is niets bekend. Boekenkring: T, 23/3/95. Zondagsschool: T, 9/3/95, strijdpennig; J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Goes [30/12/94] (De brief begint met 'Jelui socialisten') in: archief-FDN II c 16.
319. Pamflet 'Aan de Arbeiders!' [begin november 1892] in: GAV 2451. Lokaal en Middelburgse cursus: RvA, 10-11/11/92. Legemate: bureau van stemopneming aan b&w, Vlissingen 2/8/93 in: GAV 1127; en id. aan id., id. 7/8/95 in: GAV 1133. Zie het beginselprogramma van de 'gecombineerde vakvereniging' in hoofdstuk 5 b over de staat.
320. RvA: Harmsen/Karsten, 38. V.d. Veer: T, 29/4/93 en 7/4/94. Kiesrecht: T, 8 en 15/7 en 5/8/93. Heeren: T, 30/9/93. Citaat: T, 31/3/94.
321. V.d. Veer: T, 16/12/93; congresverslag in RvA, 28-29/12/93. Standpunt afd. Vlissingen: uit dit congresverslag wordt het niet duidelijk. Op het volgende congres was Vlissingen mede-indiener van een voorstel om alle ten dienste staande middelen, nadrukkelijk ook verkiezingen, te gebruiken: T, 5/1/95. 'Rooie', niet dulden, namen opposanten: P.A. Moritz aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 16/1/95 in: archief-FDN II c 12. Afgemaakt: P. Molenaar in RvA, 27-28/1/98. Brochures: P. Molenaar in RvA, 8-9/2/98. Zie ook J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 25/5/94 in: archief-FDN II c 16. Mieremet: F.A. de Kaart in: Voorwaarts, 24/2/94. Oudens: F.P. Oudens aan F. Domela Nieuwenhuis, Arnemuiden 31/12/93 in: archief-FDN II c 13. Id. aan centraal bestuur 'Spoorweg-reeniging', Arnemuiden 2/3/93 in: archief-Steeds Voorwaarts. Centen: zo Oudens: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 25/5/94 in: archief-FDN II c 16. Niet genoeg propaganda: F.A. de Kaart in: Voorwaarts, 24/2/94.
322. Leidersrol Van der Stad: De Kaart in: Voorwaarts, 24/2/94. Zijn opvattingen: T, 9/12/93. Ingezonden door 'een voorstander van het besluit, genomen op het Zwolsche congres'. Dat het hier om Van der Stad gaat leid ik af uit drie zaken: ten eerste is de brief uit Vlissingen geschreven. Ten tweede bevat hij een groot citaat uit Multatuli's Vorstenschol. Ten derde verdedigt de brief op verkapte wijze Van der Stads 'Spaart vrouw noch kind'. Jagerij en hak: Mieremet in: Voorwaarts, 17/2/94. Mieremet was al zo anti-Van der Veer, dat hij *De Toekomst* niet eens meer las: Voorwaarts, 3/3/94. Verloofde: Advertentie in: T, 31/3/94. Nieuwenhuis moet in het tot stand komen van de relatie en in de overkomst van Auguste naar Middelburg een rol hebben gespeeld. Zij was een vriendin van zijn dochter Johanna: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 25/5/94 in: archief-FDN II c 16 (daar ook roddel Oudens en Mieremet). Zie ook de mededeling aan Oudens in de correspondentierubriek van: T, 16/6/94. Prostitutie: oppositie van Van der Stad tegen de middernachtzending Joh. van der Steur: MC, 11/11/91. Volop bezig: Mieremet in RvA, 8-9/2/98. In 1897 wees V.d. Veer een kandidatuur voor Schoterland af in verband met zijn anti-militaristische opvattingen: V, 13/4/97. Ellendelingen: De Kaart in: Voorwaarts, 24/2/94.
323. Sterk, De Kaart: T, 13/1/94, strijdpennig. Bewijs: T, 17/2/94. Zie ook T, 3/2/94, waar Van der Veer G.B. Shaws 'Het onmogelijke van het Anarchisme' en Troelstra's kiesrechtbrochure aanbeveelt om een eigen oordeel te vormen. Rede V.d. Veer: T, 3/3/94. Afrekeningen: *Anarchist*, 21/4, 19/5 en 7/7/94. Het alternatieve *Licht en Waarheid* van Sterringa en Van der Voo was in Vlissingen ook bij Mieremet te krijgen. Daarin rekende Mieremet op 1/9/94 40 bladen af en op 11 mei 1895 60 bladen. De verkoop was dus niet groot. Verwarring: Zie bv. A.B. Soep in Sterringa's *Licht en Waarheid* 8/9/94, of de warrige discussie in de Amsterdamse afdeling van de 'Socialistenbond' op 20/11/95: V, 21/11/95. Houding Vlissingers: stemverklaring op het congres van de Socialistenbond in: V, 29/12/96; zie ook: V, 28/12/97.
324. Verbod 'Multatuli': J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, 29/5/94 in: archief-FDN II c 16. 'Multatuli' verhuisde naar het lokaal van Van Hoepen: T, 23/6/94. Kwalijk nemen: Van der Stad: T, 16/6/94, strijdpennig van P.M.; T, 1, 8, 15 en 22/9/94. Oudens en Wildeman: T, 23/6 en 1/9/94. Steun aan Reens: *De Opstand*, 28/9/94. Contact Nieuwenhuis: RvA, 11-12/10/94, correspondentie. Geldinzameling: RvA, 12-13/12/95. Niet alleen: RvA, 5-6/1/96. Toen Van Emmenes er met Jeanne Sprenger van door was gegaan werd de strijdpennig omgezet in één voor het gezin van Emmenes: RvA, 26-27/1/96.
325. Trouw: RvA, 10-11/8/93, waar Vlissingen als eerste een motie van Arnhem (Van Emmenes) tegen Van Kols sprekersgroep aanneemt. Croll, Toelichting, 34. De Witte: RvA, 1/5/89. Joan Nieuwenhuis meent zelfs dat velen in de oude beweging meer DN-vereerders dan socialisten

- waren: Nieuwenhuis, Halve Eeuw, 164-5. Uitkijken: *RvA*, 13/2/86, strijdenpenning; J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 1/3/93 in: archief-FDN II c 16. Portret: mededeling C. Mulder, 21/2/84. Zie ook Peskens, Coleta, 143. Mededeling W.A. Adamse, Middelburg, 7/6/1984. Verguizing: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Goes [eind augustus? 1894. Brief begint met 'De zondagmiddag is voor mij'] in: archief-FDN II c 16. Zie ook de volgende brief, beginnend met 'Geloof me', [september 1894], *ibid.* V.d. Veer en Van Kol: H.H. van Kol aan J.K. van der Veer, Aywaille 15/3/95 in: archief-FDN II d. Zie ook: Wansink, Tweesprong, 154.
326. Neutraal: *T*, 12 en 29/9/94, Moritz aan de afdeling-Bergen op Zoom. Kiesrecht: *T*, 16/3/95; V.d. Meer c.s., 38-41. Troelstra: *RvA*, 9-10, 14-15, 16-17/5/95. Goedkeuring: *RvA*, 19-20/10/97.
327. Ragut: *MC*, 6/4 en *VC*, 8/4/95. Reens had op 8 oktober 1894 over zijn acties in Vlissingen gesproken: *VC*, 8/10/94. Verkoop en rellen: *RvA*, 5-6, 7-8, 10-11/3/96; *MC*, 4/3 en *VC*, 6/3/96; *V*, 5/3/96.
328. Spot: *MC*, 16/3/86 en 25/8/94. Gevangenis: Wibaut overdrijft echter als hij zegt dat 'Willem' van der Veer uit de gevangenis kwam 'als een zachtmoedig man, van alle anarchisme bekeerd.' F.M. Wibaut, Levensbouw, 106. Anarchist kan Van der Veer ook moeilijk genoemd worden. Ook De Vrankrijker, Anarchisten, 97, maakt deze fout. Afkeer: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Goes [8/12/94. Brief begint met 'k Hat, heden'] in: archief-FDN II c 16. Beschouwing: *T*, 15/7/95. November: men zou dat kunnen lezen uit een hoofdartikel in: *MC*, 22/11/95. Geen christen-anarchist: *V*, 25 en 29/7/96; J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 24/5/97 in: archief-FDN II c 16. Geen succes: Cornelissen, Strijd, 281. 'Dominee': Coltof in *A*, 12/11/10. Van der Veer sprak van 'Tolstoi' met, zoals het hoort, de klemtoon op 'toei', want je moest weten dat hij die kende: *Id*, 26/11/10.
329. Brief aan Snijders: *V*, 17/8/96. Over V.d. Veer's dienstweigering o.a. Termeer c.s., 11-20. *Journal des Débats*: *VC*, 2/11/96; *RvA*, 3-4/11/96. Brief: *RvA*, 10-11/11/96.
330. Navolging: Giesen, Geschiedenis, 10. Gevaarlijk: *MC*, 12/11/96. Motie: *RvA*, 15-16/12/96. Tegenmotie: *RvA*, 15-16/12/96. *RvA*, 29-30/12/96. Legemate was iemand die zich door niemand iets liet zeggen. Een interview met hem in: *De Schelde*, 3/10/50.
331. Gehoorzamen: *V*, 25/5/96. Veroordeling: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 24/5/97 in: archief-FDN. Zie ook F.M. Wibaut aan J.K. van der Veer, Middelburg 3/5/97 [minuut] in: archief-Wibaut 13A. Wanhoop: *T*, 6/4/07. Dreigement: *RvA*, 1-2/7/97. Redactie neerleggen: *V*, 25/5/97. Zijn salaris kreeg hij al enige weken niet uitbetaald, omdat hij in de gevangenis zat en iemand anders het redactiewerk moest doen. Wibaut gaf hem geld. F.M. Wibaut aan J.K. van der Veer, Middelburg 3/5/97 [minuut]. Kennelijk had hij dat al eens eerder gedaan. Zie: J.K. van der Veer aan F.M. Wibaut, Middelburg 13/6/97. Beide brieven in: archief-Wibaut 13 A. Afscheid Vlissingen: *RvA*, 1-2/7/97.
332. Het eerste contact tussen Ortt en V.d. Veer: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 16/5/97 in: archief-FDN II c 16. Gewoon christen: *RvA*, 28-29/10/97. Rollen in 'der christenen armen': J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 24/5/97 in: archief-FDN II c 16. Zelfmoord: J.K. van der Veer, 'Tolstojaansche Ascetisme' in: *De Jonge Gids*, 4 (1900), 364. Handschrift: archief-Tak 37. Geen sociaal-democraat: Coltof in *A*, 12/11/10. Zie voor de periode voor 1903 ook Abrahams, Pers, 348-350.
333. Meldingen: *T*, 14/7/94 (strijdenpenning); *T*, 5/8/93 (ingezonden door 'Nicodemus').
334. Muilkorf, rattekruid: *T*, 29/4/93. Gesker: *T*, 16/9/93. Opknopen: *T*, 30/12/93. Veenhuizen: *T*, 13/10/94. Gobius: *T*, 19/1/95. Incrowd: daarop wijst ook een spotliedje dat eindigde met 'Dat hebben de socialisten gedaan'. Het maakte diegenen belachelijk die al het onaangename in de wereld aan de socialisten weten: *B*, 17/10/03.
335. Nietsdoener: *RvA*, 26/7/89. Klasserechters: *T*, 10/2 en 3/3/94 (strijdenpenning). Onrecht als basis: Nieuwenhuis, Voortrekkers, 27. Kwetsing als mens: zie ook de opmerkingen van Marx over de vroege Engelse arbeidersverenigingen in Die heilige Familie, 55. Standsdenken: *T*, 9/12/93, waar Van der Stad een stuk uit 'de Vorstenschool' aanhaalt over standen. Zie ook V.d. Wal, Arbeidersevangelië, 12, waar Van den Heuvel het communistisch ideaal uitlegt: 'Geen arm en rijk, Geen standen meer! De menschen zijn gelijk!'
336. Arbeidskracht: *T*, 17/11/94. Tableau: *T*, 28/5/93. Een vergelijkbaar tableau verscheen in 1901 op het toneel: *V*, 4/5/01. Veroordeling en Havers: *T*, 3/11/94. Augiasstal: *T*, 20/1/94. Rotwinkel: 'Homo' in *T*, 12/1/95. Wrake: *RvA*, 17/10/87 (strijdenpenning).

337. Franse
Socialis
[waarsc
338. Slecht
taalarb
ber 18
zelf De
huis: 'N
RvA, 3
339. Populi
wenhu
chief-S
sme' in
340. V.d. V
12/1/9
341. Verwa
Sociali
tober
342. Wansi
deelter
343. Lucas
den in
344. Kerke
zelf er
14, m
zou
sme, l
genro
De m
duidt
en tra
zoo'n
speel
345. Over
Bruin
zond
346. Bij u
Com
het d
'Argu
in T,
347. Veel
de bi
[inge
24/6
dige
mocr
Talm
sief M
348. Nieu
349. Fort
met
gen
verk
350. Wan
351. Lede

337. Franse Revolutie: Rüter, Spoorwegstakingen, 27. Voorstel-V.d. Veer: Beschrijvingsbrief congres Socialistenbond in V, 2/12/95. Verhouding: T, 30/9/93. Instinctief: Voorbereiding voor 1 mei [waarschijnlijk vóór 1895] in: archief-FDN III e 5A, redes en lezingen. Krotten: T, 1/9/94.
338. Slecht: T, 29/7/93. Hosannah: T, 18/8/94. Van der Veer: T, 1/9/94. Liedje: J.J. Paase in *De Metaalarbeider*, 12/1/07. Verwaand: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Goes [september 1894. Brief begint met 'Geloof me'], in: archief-FDN II c 16. In diezelfde brief hemelt hij zelf Domela Nieuwenhuis echter op op een manier die er niet om liegt. Opvatting Nieuwenhuis: 'voorbereiding van 1 mei' [waarschijnlijk vóór 1895] in: archief-FDN III e 5A. Tirannen: *RvA*, 3-4/11/96. Vijanden: T, 30/9/93.
339. Populistisch: Mann, Consciousness, 30. Wakker schudden: in wezen de visie van Joan Nieuwenhuis, Halve Eeuw, 171-2. Zie ook het jaarverslag van Domela Nieuwenhuis over 1882: Archief-SDB 1. Cornelissen, Op weg, hoofdstuk 3. Zie ook zijn 'Het Revolutionaire Kommunisme' in *Altena/Wedman*, 32, waar de publieke opinie een controlerende functie krijgt.
340. V.d. Veer, Kollektivisme. Joll, Anarchism, 273. Last-lust: T, 22/7/93. Zie ook: 'Ons Ideaal' in T, 12/1/95. Ballast: *RvA*, 11-12/6/92.
341. Verwarring: V.d. Veer, Kollektivisme, 5. Williams, Culture, 155. Over utopieën ook: G.S. Jones, Socialism, 138. Gemoedsbevrediging: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Goes [oktober 1894, brief begint met 'Door een zooeven'] in: archief-FDN II c 16.
342. Wansink, Tweesprong, 15. Kruijt, Groepssolidariteit, 41. Rüter, Spoorwegstakingen, 22-3. Ge-deelten uit het volgende heb ik verwerkt in: *Altena*, traditie.
343. Lucas, Scheitern, m.n. 71-89 en 103-33. Aanzetten voor hernieuwde studie kunnen gezien worden in de bijdragen van H. de Vries, C.W. Mönnich en Y. Kuiper in: *Frieswijk*, Nieuwenhuis.
344. Kerken: Wansink, Tweesprong, 18 en Kruijt, onkerkelijkheid, 175. Angenent: S, 25/6/32. Zich-zelf emanciperen: voor dit verschijnsel in Europa in het algemeen: Hobsbawm, Age, hoofdstuk 14, m.n. 273. De vroege socialisten konden zich dan ook niet voorstellen dat iemand weer terug zou vallen, zoals Kingmans: T, 5/1/95. Natuurwetenschappelijke kennis: Noordenbos, Atheïsme, 116. In dezelfde trant: Kruijt, onkerkelijkheid, 243-4. Interesse: zie de jaargangen van *Morgenrood* en hoofdstuk 9 d. Cursusvergaderingen: T, 2/3 en 9/2/95. G.S. Jones, Socialism, 142. De mens was niet lui, vond Van der Veer. Zie maar eens hoe een kind trappelt en slaat. Dat duidt toch op een werkzame aard? 'Ik verheug mij nooit meer als wanneer ik een kind zie slaan en trappelen en, na keeren en wentelen een stuk speelgoed zie breken, omdat ik weet dat van zoo'n kind een vlijtig mensch en onderzoeker zal groeien! Het kind wil weten wat er in dat speelgoed zit en daarom gaat 't het stuk slaan.' Van der Veer, Kollektivisme, 26.
345. Over het lezen van de bijbel en Cats in een proletarisch gezin (zij het vijftig jaar eerder): de Bruin, Hollestelle, 67. Angenent: VS, 29/8/31. Teksten: alle drie bij elkaar in T, 3/6/93 (ingezonden door 'Argus'). De Vey Mestdagh: T, 27/10/94, citaat als daar.
346. Bij uitstek kerkelijk volk: vaststelling Domela Nieuwenhuis. Als hij kwam praten over de Commune, ging niemand in debat, maar ging het over 'Christendom en Socialisme', dan was het debat altijd uitgebreid. Bijvoorbeeld in Goes en Middelburg. *RvA*, 14-15/4/92. Overtuigen: 'Argus' praatte wel met Patrimoniummannen: T, 3/3/94. Lucas 10:7: T, 16/5/03. Jesaja 11:6: zo in T, 27/10/94. Daniel 4: VC, 21/9/91.
347. Veel lezen: Bij een enquête in Twente in 1920 gaf 53% van de ondervraagden op 's zondags uit de bijbel te lezen. Heerma van Voss, Leisure Time, 176. Ontferm: P. Wisse aan b., Vlissingen [ingekomen 21/11/07] in: GAV 1161. Vraagt: M. v. Halteren aan b., Vlissingen [ingekomen 24/6/09] in: GAV 1166. Os: *RvA*, 20/1/89. Wat de latere anarchisten betreft vond ik merkwaardige staaltjes in de stukken die Toon Poerstamper schreef. Bv. VS, 20/3/15 tegen de sociaal-democraten: 'Gaaf weg van mij, gij satans! Gij volksverraders!' Lucas 11:34: T, 18/11/93 tegen Talma. Communistische samenleving: T, 2/6/94. Het gaat bij deze dingen zeker niet om exclusief Nederlandse verschijnselen. Ze kwamen bv. ook in Chili voor: DeShazo, Workers, 77.
348. Nieuwenhuis: Nieuwenhuis, Bijbel, 8-9. Lanssen: *De Vrijdenker*, 16/2/24.
349. Fortuyn: RW, 24/2/89. Klacht: *RvA*, 18/4/85, strijdpennning. Gorilla: 'Omdat R.v.E. zoo goed met de groote roovers op de hoogte is.' *RvA*, 26/2/87, strijdpennning. Ik vond in de strijdpennningen van de negentiger jaren ook heel wat toespelingen op Gorilla. De drukkerij 'De Toekomst' verkocht de brochure tot na 1918. Natuurgenooten: T, 8/7/93 (strijdpennning).
350. Wansink, Tweesprong, 38.
351. Ledental 1897: *RvA*, 29/12/98. Congres 1897: V, 28/12/97. Cornelissen, Strijd, 290, noemt als

- de afdelingen die met Vlissingen mee stemden: Haarlem, Appelscha, Middelburg, Gorinchem, Krommenie, Sneek, Groningen, Nieuwehorne.
352. Brief Middelburg: *RvA*, 10 en 11/3/98. Afscheiding Vlissingen: id., 24-25/3/98. Pas eind oktober scheidde zich ook de Middelburgse afdeling van de 'Socialistenbond' af: *V*, 29/10 en 8/11/98. De redacteur van *De Toekomst* Jan Bergmeijer, opvolger van Van der Veer, werd toen vervangen door Janus van Emmenes, in politiek opzicht een volgeling van Cornelissen: *V*, 22/11/98. Van Olm: bijvoorbeeld strijdpennings in: *RvA*, 13/10/98 en 9/4/99.
353. Vertrek Cornelissen: id., 5-6/3/98. Leden in september: id., 29/12/98. In juli werd wel een afdeling van de (vrij-socialistische) 'Socialistische Jongeliedenbond' opgericht, maar die is nooit tot bloei gekomen: *V*, 20/7/98. Voorzitter was H.J. van Engen (die eerder de afdeling van de S.-D. Militairenbond had opgericht), secretaris J.C. Brinkhuizen en C. Bode was penningmeester: *RvA*, 21/7/98. Steun Parijs: *VS*, 14/7/00. Alg. werkstaking: id., 17/4/01. Voor de namen van het bestuur: cvp aan officier van justitie te Rotterdam, Vlissingen 3/12/00 in: GAV, pol. arch. bb. 1900.
354. Scheffer, *Volksdagblad*, 58.
355. De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 50-102.
356. Wat overschoot: bijvoorbeeld de timmerman Gerard Angenent aan b., Vlissingen 10/4/08 in: GAV 1162. Wisselen en rondje: Mededeling H.v.d. Broek, 20/11/84. Niet weten: mededeling mevr. Kastelijn, 21/5/85.
357. Verantwoordelijkheid b&w aan GS, Vlissingen 2/4/08 [minuut] in: GAV 1332. Geheim houden: Fano, Lommerdbriefje. Lede ogen: Willem Angenent in: *Metaalbewerker*, [1]/12/98. Gevaar vakbeweging etc.: zie ook de herinnering van Jacq. Engels: In 1906 werden zijn moeder en stiefvader socialist. 'Dat betekende in die dagen méér dan dat er elke week een man kwam om de contributie op te halen. Het was een ware revolutie in het gezin, een geestelijke ommekeer, die een onuitwisbare indruk op me heeft gemaakt.' Jacq. Engels, Zestig jaar, 10.
358. De Kam, Loois: GAV 4687, 17/7/03. Sociaal getekend: mededeling J.L. van Leeuwen, 9/11/79. De opmerking van Loois werd bevestigd in gesprekken met enkele oude Vlissingers: M.G. de Hondt, juni 1984 en C.L. Koster, 3/11/83. Inspectie 1903-04: *B*, 7/4/06, bijvoegsel. Bevestiging: bv. politiearchief, proces verbaal 4/12/01; mededeling H. v.d. Broek, 20/11/84. Veelvuldig: jaaropgave kvk bouwbedrijven aan CBS, Vlissingen 29/1/08 [afschrift] in: GAV 4694. Latere aandacht: L.P. van Oorschot in: *Handelingen* 6/11/25, 346-50. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam ook het garnalen pellen en in mindere mate het mosselen koken in zwang: cvp aan b&w, 18/2/17 in: GAV 15-36, 28.
359. Gulden tijd: *Volksbanier*, 19/6/91. Voor een recente behandeling van 'Rerum Novarum': Harmsen c.s., *Mensenwerk*, 33-4, 38-9 en met name noot 4. Schaepman, 'Rerum'. Citaat: *Volksbanier*, 17/7/91 bijvoegsel.
360. De Graaf: id., 22/6/93. Middeleeuwen als voorbeeld: bv. id., 5/4/94. Nut vakverenigingen: Mentink op 6/5/94, id., 10/5/94; G. Pieters, id., 11/10/94.
361. Zie voor katholieke vakbonden in Vlissingen ook: Schets, Gedenkboekje. Oprichting en vakcongres: *Volksbanier*, 13/1/93 en 18/5/93. Ledental: id., 20/1/93. Het bestuur bestond naast Mentink uit een zekere Lobrij als secretaris, de smid A. Barremans penningmeester, de werkmans H. Geeve en de vormers W. Hagenaars. Conflict: *MC*, 21/12/94; *T*, 13/7/95, ingezonden door 'Beëlzebub' die de namen noemt en de rooien-angst van Milot. Oprichting: *Volksbanier*, 8/3, 5/4, 10/5/94. Meesters en gezellen: *VC*, 5/8/96. Bezadigdheid: id., 22/2/95.
362. Middelburg: het bestuur bestond uit G. Overweel (steenhouwer), J. van Loo (timmerman), P. Dubois (metselaar), A.J. Callier (schilder), G. Dekker (loodgieter), G. Krijger (smid): *MC*, 3/4/93. Volgens Van der Veer had ze al snel een 60 leden: J.K. van der Veer aan F. Domela Nieuwenhuis, Middelburg 10/5/93 in: archief-FDN II c 16. Klachten: *T*, 8 en 15/4/93.
363. Buiten afdeling om: id., 18/11/93. Perry, Kinine, 93, schetst een vergelijkbare situatie in Maastricht. Oprichting, commentaar en Kotte: *T*, 21/10/93.
364. Beginselverklaring: id., 28/10/93.
365. Contributie: id., 28/10/93. Algemeene: Altena/Wedman, IXL. Noemen door arbeiders: *T*, 21 en 28/10/93 strijdpennings. Cellen: aldus 'Het revolutionaire Kommunisme', Altena/Wedman, 41. Aandeelhouders: *Timmerman*, 21/8/95. Trades-Unions: *Voorwaarts*, 15/10/92, redevoering voor de afdeling Arnhem van de SDB. Niet vastomlijnd: 'De werkstaking is een wapen in de handen der werklieden, ja, maar een nieuw wapen. Een wapen wat niet pas is uitgevonden,

- maar dat door de arbeidersorganisaties nog zoo weinig is gebruikt, dat men nog niet weet, hoe of het in alle opzichten dienstig gemaakt kan worden.' *Metaalbewerker*, [1]/9/98.
366. Actie: *T*, 21/4/94. Laatste vermelding: id., 20/4/95.
367. Oprichting: *VC*, 15/11/93. Rol Talma: *Patrimonium*, 4/5/95. Bijzonder: Vellinga, Talma, 29. Citaat: *MC*, 3/12/95. Amsterdam (voor timmerlieden): Vellinga, Talma, 29. *MC*, 6/5/95.
368. Doelstellingen: *VC*, 25/10/93. De Kok, Koninklijke Weg, 80. Schipper: mogelijk de smid L. Schipper: Jaarverslag 'Patrimonium'-Vlissingen 1896 in: DNP archief-Dommisse 37c. Voor Van Muyden: *T*, 30/12/93, strijdenpenning. Hij was een nieuwkomer in Vlissingen en wellicht daardoor nog sneller antipathiek in de ogen van de socialist. Ze wierpen hem voor de voeten een Streber te zijn, die wel dag en nacht wilde werken om maar onderbaas te kunnen worden. Ze vonden hem een indringer: id., 11/11 en 30/12/93, strijdenpenning. Later trad hij in Amsterdam naar voren in de chr. werkliedenbeweging. Hij was van 1903 tot ergens tussen 1910 en 1912 redacteur van de *Christelijke Metaalbewerker*. Ledental 1896: *VC*, 2/3/96. 1897: id., 26/2/97. 1898: id., 7/3/98. Dommisse: Jaarverslag 'Patrimonium'-Vlissingen 1896 in: DNP archief-Dommisse 37c. Oprichting bouwvakkers: *VC*, 6/5/95. Ledentallen: id., 2/3/96 en 26/2/97. Verdwijnen: id., 7/3/98.
369. Ambtelijke opgaaf: Ontvanger der directe belastingen aan b&w, Vlissingen 6/8/97 in: GAV 1138. Terugloop bouwen: zie ook: *MC*, 19/12/96 en verslagen kvk 1896 en 1897.
370. Stijging: *MC*, 1/5/95. 1892: alg. armbestuur aan b&w, Vlissingen 26/2/95 in: GAV 1131. Gegevens N.H. Diakonie, notulen 1880, 1899, 1900 en 1909 in: GAV, archief N.H. Diakonie. Stank: gezondheidszie aan b&w, Vlissingen 10/4/94 in: GAV 1129. Huurwaarde 1881: 'Beschrijving-slijst van de woningen met de huurwaarde, aantal kamers, paarden, wagens en rijtuigen. 1881.' in: GAV 1105. Rook: gezondheidszie aan b&w, Vlissingen 2/5/95 in: GAV 1132. Kromme Elleboog: id., id. 7/5/95 in: GAV 1132.
371. Amsterdam: Knotter, Bouwnijverheid. Faillissement: M.A. Bil in: *De Metselaar*, 1/9/03. De grote aannemer was waarschijnlijk H.J. Ganderheijden. Hij had bij de oprichting een timmerfabriekje, dat na het faillissement van Ganderheijden werd verbouwd tot het chr. verenigingsgebouw 'Elim', nu bioscoop 'Alhambra'.
372. Niet alleen Knotter, Bouwnijverheid, houdt zich met de Amsterdamse ontwikkeling bezig, maar ook Van der Wal (Bouwbedrijf) lijkt dat te doen. Negatief: twee artikelen van C.A. de Klerk in: *Metselaar*, 1/10 en 1/11/01. Zonder opsmuk: F.H. van Breen aan b&w, Vlissingen 14/1/90 in: GAV 1119. Burgervereniging: W.L. Huson aan b&w, Vlissingen 17/6/92 in: GAV 1123. Die woningen staan er nog. Vergelijkbare woningen voor dezelfde opdrachtgever en met dezelfde aannemer staan in de Hobeinstraat tegenover de Clijverstraat: een klein hofje van lage, roodstenige huisjes: W.L. Huson aan b&w, Vlissingen 30/5/93 in: GAV 1126.
373. Bouw voor de markt: V.d. Wal, Bouwbedrijf, 98-9. Aangenomen werk: Knotter, Bouwnijverheid, noot 38 wijst erop dat het stukwerk voor de metselaars al in de achttiende eeuw voorkwam. De komst van de grote nieuwbouw, na 1850, introduceerde echter het aangenomen werk (contractloon) voor het hele bouwvak. Ibid. 133. Ganderheijden, Huson: *T*, 16/3/95. De villa's woelen korte tijd later in een zware storm om. Dat zou wel de straffende hand des Heeren zijn: id., 30/3/95 (ook H. de W.).
374. 1876: Jan van der Star aan b&w, Vlissingen 9/3/76 in: GAV 1089. C. Maters, een redelijk grote aannemer in de tachtiger jaren, gaf van slechts van enkele van zijn werklieden looncijfers 'daar zij den meesten tijd bij mij werkzaam zijn.' C. Maters aan b&w, Vlissingen 6/3/86 in: GAV 1111. Elke bouw onderneming op zich: V.d. Wal, Bouwbedrijf, 90. Zwerfend: *VC*, 13/7/96. Wisselen: Zie bv. *Timmerman*, 4/10/96: Jan Post zag dat hij over twee weken geen werk meer had en vroeg baas Rozenberg of hij eens bij Werner mocht vragen of hij daar verder kon. Elders werken: M.A. Bil in: *Metselaar*, 1/9/03. Zie ook *Timmerman*, 12/11/02. Werken in de haven: *Metselaar*, 1/2/00. Schulden maken: H. Marchand aan b&w, Vlissingen 28/9/08 in: GAV 1163. Vast werk: W. Hendrikse aan b&w, Vlissingen 7/9/08. Inliggend bij controleur hoofdelijke om-slag aan b&w, Vlissingen 8/9/08 in: GAV 1163.
375. Opheffing verschil: GAV 4687, 3/3/02. Muurvarkens: *Timmerman*, 21/12/92. Opperman op prijs stellen: *Metselaar*, 1/4/01 en Kva-metaalbedrijf aan b&w, Vlissingen 15/8/12 in: GAV 1174. Geen commando's: GAV 4687, 11/1/07. Zie ook: GAV 4687, 8/1/07.
376. Buitenbazen: *Timmerman*, 6/1/97. Bouwen voor de markt: *Schilder*, 13/2/02. Bouwvak Mid-delburg: Beroepstelling 1899. Harder optreden: GAV 4687, 17/7/03.

377. Liever in Middelburg wonen: GAV 4687, 22/5/05. Lonen timmerlieden: Advies van b&w aan GS op een adres van G. Romijn inzake verlaging aanslag hoofdelijke omslag, Vlissingen 12/5/77 [minuut] in: GAV 1092. C. Maters aan b&w, Vlissingen 6/3/86 in: GAV 1111. 'Argus' in: T, 22/7/93. Metselaars: C. Maters aan b&w, Vlissingen 6/3/86 in: GAV 1111. Schilders: J. Laernoos aan raad, Vlissingen 3/10/78 in: GAV 1095. Bouwkring: VC, 4/2/95 (goedkeuring van de statuten). Niet alle patroons: id., 1/7/96 (aanbesteding brikettenfabriek van Van Verre en Van Houten).
378. Oprichting Middelburgse ver.: *Timmerman*, 21/2/94. Streven: id., 5/9/94. Eergevoel: id., 21/8/95. Verzoekschrift: VC, 25/3/95. *Patrimonium* en T, 30/3/95.
379. Antwoord patroons: VC, 15/4/95; *Patrimonium*, 20/4/95. Antwoord bouwvakkers: VC, 26/4/95. Beklag: id., 3/5/95.
380. Trots ANTimB: *Timmerman*, 11/11/96 (H.H. Wollring). Oprichting Vlissingen: VC, 18/12/95. Bode: *Timmerman*, 6/1/97. Kotte: id., 8/1/96.
381. Wouterse: Zie bestuur toneelver. 'Oefening baart kunst' aan b&w, Vlissingen [ingekomen 7/4/92] in: GAV 1123. Namen bestuur: *Timmerman*, 25/12/95. De penningmeester, J.C. Lommers, kwam in 1894 uit Middelburg. Bijlaard: b. aan J.E. Scholten, Vlissingen 24/5/92 [minuut] in: GAV 1355. Caljé: zie volgende hoofdstuk. Overige gegevens uit bevolkingsregister en kohieren hoofdelijke omslag. Tweede bestuur: *Timmerman*, 20/1/97. Politieke overtuiging Post: id., 4/10/96. Hij stond ook in contact met de Terneuzense stemrechtman Platteeuw, met wie hij een kalkblusserij en handel in houtmaterialen wilde oprichten: R. Platteeuw en J. Post aan b&w, Terneuzen/Vlissingen 14/9/97 [handschrift Jan Post] in: GAV 1138. Wouterse: *Timmerman*, 4/10/96. Meiviering: VC, 12 en 19/3/97.
382. Minimum-lonen etc: ANWV aan de Heeren Ministers etc., Amsterdam 4/5/92 in: GAV 1123. ANTimB aan Hoofden van Ministerieele Departementen etc, Amsterdam augustus 1893 in: GAV 1127; Prof. H.L. Drucker c.s. aan raad, Leiden januari 1895 in: GAV 1131. Besturen 'hout- en steenbewerksvereniging' en 'metaalbewerksvereniging' van 'Patrimonium'-Vlissingen aan b&w, Vlissingen 21/3/96 in: GAV 1134. Bestuur timmerliedenvereniging 'Helpt u Zelf' aan raad, Vlissingen 21/4/96 in: GAV 1134. Afwijzing: GAV 679, 3/7/96; GAV 532, 1/9/96; b&w aan adressanten, Vlissingen 23/9/96 [nog drie weken later] [afschrift] in: GAV 1469. 'Verbazend ver': *RvA*, 12 en 13/9/96, letterlijke overname uit *Volksbanier*. Zie ook het negatieve oordeel in: *Werkmansbode*, september 1896.
383. Steun: verantwoordingen in: *RvA*, 13-14/6, 18-19/6 en 27-28/6/96. Vergadering: MC, 10/12/94. Vijf verenigingen: V, 9/3/97. Of 'Patrimonium' meedeeld is niet zeker. Het verbond was tegen pensionering door de staat: MC, 10/12/96. De plaatselijke afdeling was mogelijk wel op de eerste vergadering aanwezig: Jaarverslag 'Patrimonium'-Vlissingen 1896 in: DNP, archief-Dommisse 37c. Landelijk comité: V, 9/2/97. In Middelburg waren 8 verenigingen aangesloten: id., 9/3/97. Troelstra: id., 27/11/97. Referendum: *Timmerman*, 18/8/97.
384. Jaarfeest: id., 3/2/97. Verslag: VC, 22/1/97. Referendum: *Timmerman*, 18/8/97. 'Onderlinge Hulp': VC, 31/5 en 28/7/97, 2/11/08 tweede blad; 'Onderlinge Hulp' aan raad, Vlissingen [ingekomen: 4/6/12] in: GAV 1173.
385. Angenent: *Timmerman*, 5 en 19/1/98. Gerard Angenent werd op 16 juni 1875 in Vlissingen geboren als zoon van de opperconstabel bij de marine, Gerardus Angenent en Johanna de Bruin. Zie over zijn jeugd verder paragraaf e over zijn broer Willem. Op 6 november 1894 huwde hij met Anna Elisabeth van Eck, die op 10 maart 1877 in Vlissingen geboren was. Toen Angenent secretaris werd had hij 1 dochter. Overtuigde socialist: T, 7/8/97 strijddpenning. Morren: *Timmerman*, 9/2/98. Quispel: id., 16/3/98 (daar ook de vraag van Visch). Werkloos en subsidie: GAV 4670, 7/3/98. Afwezig: V, 13/4/98; *Timmerman*, 3/8/98. Wanbeheer etc.: id., 12/10/98.
386. Oprichting: *RvA*, 16-17/7/96. Naam: V, 29/12/97. Oprichting Middelburg: VC, 4/3/95; *Schildersgezel*, 13/7 en 15/8/95. Ledentallen: V, 28/12/96; *Schildersgezel*, 15/7/97 (afrekening bladen). Ondergang: de afdeling-Middelburg volgde in 1899. V, 18/3/99 meldt de afscheiding van de afdeling van de bond. Daarna moet ze te gronde zijn gegaan.
387. Oprichting: id., 29/6 en 1/7/97. Op 27/6/97 richtten de Rotterdamse en Amsterdamse metselaarsverenigingen pas de 'Nederlandsche MetselaarsBond' op: id., 29/6/97. Zie in het algemeen ook de herinneringen van Jansen van Galen aan Jan van Zomeren in: *Metselaar*, 1/12/02. Naam: V, 6/8/97.
388. Antwoord 'Bouwkring': VC, 10/1/98. Bil was op 15/3/68 geboren in Goes en had zich in juni

- 1890 in
389. Oprich
bakker
handte
ken, w
Voor d
15/3/9
390. Over d
dele ge
telijke
ri 1887
deze so
V.W. va
391. Aangel
392. Wat d
scheep
de sch
zeker
hebben
BBC-s
mers in
enkom
ven va
meded
393. Schatti
loonlij
lonen
de lon
'de Sch
laag. In
halen,
28/12/
naar 'd
Werfa
komen
werkel
Walche
394. Aantre
bewer
Midde
maart
27/11/
soons
voor v
in *RvA*
uit de
voordi
395. Extra
geld: n
en loo
syndic
'Oefen
396. Martel
juni 18
7/9/99
397. Comp

- 1890 in Vlissingen gevestigd. Van Steveninck werkte op 'de Schelde'.
389. Oprichting spoorwegvereniging: VBB, Strijd, 5-6. Meiviering, vanaf: T, 21/4/94. Oprichting bakkers: VC, 8 en 13/1/97. Tweede Paasdag: id., 16/4/97. Een petitie van de gezellen had 1900 handtekeningen gekregen: id., 14/5/97 en MC, 17/6/97. Pastoor De Graaf weigerde mee te werken, wat kennelijk nogal kwaad bloed zette: 'Homo' [W. Thijssens?] in: RvA, 12 en 13/10/97. Voor de strijd van de bakkers tegen nachtarbeid: Uit het duister, 53-9. Onderwijzers: MC, 15/3/92. Handels- en kantoorbedienden: VC, 20/8/97. Post: id., 7/11/94.
 390. Over de organisatorische opbouw van 'de Schelde' is niet zo veel bekend. Deze schets is ten dele gebaseerd op verschillende kranteberichten en op de opstelling van de werf tijdens de feestelijke optocht van de werklieden ter ere van de 70e verjaardag van koning Willem III in februari 1887. Zie 'Aan de werklieden' in: GAV, nader in te voegen stukken. Voor een ander deel is deze schets gebaseerd op een advies in 1921 of 1922 uitgebracht door het Ingenieursbureau V.W. van Gogh in: ARA archief-Van Gogh. Ik dank Erik Bloemen, die me op deze bron wees.
 391. Aangeboren: mededeling D. Romijn, 25/4/80.
 392. Wat de beloning betreft lijkt een merkwaardig onderscheid te hebben bestaan tussen de scheepsbouw in Nederland en die in Engeland. Daar ontvingen de klinkers (die met klinknagels de schepen aaneen klonken) soms de hoogste lonen in de scheepsbouw. Dat was in Nederland zeker niet het geval. Qua zelfbewustzijn mogen de Nederlandse klinkers meer overeenkomst hebben vertoond met hun Engelse collega's. Een klinker verklaarde in een interview in de BBC-serie 'All our working lives' dat zij de elite van de werf vormden: zij zetten het schip immers in elkaar. Zie voor hun lonen: Pagnamenta/Overy, 125. Volgens discussianten op een bijeenkomst in Schotland verschilde de plaats van de klinkers in de hiërarchie op de Engelse werf van werf tot werf: Price, Rivetters, 196. Bier: mededeling D. Romijn, 25/4/80. Duimstok: mededeling M.G. de Hondt, 24/4/84.
 393. Schatting: vergelijking van uurlonen 1890 in Vlissingen en 1897 in Amsterdam. Voor de eerste: loonlijst KMS 1890 in: GAV 1119 en voor de laatste: V, 3/9/97. Het is niet waarschijnlijk dat de lonen in Vlissingen intussen gestegen waren, of de verhouding met Amsterdam gewijzigd: zie de lonen voor de machinefabriek in: *Volksbanier*, 31/8/99. Uit de daar gegeven cijfers blijkt dat 'de Schelde' de lonen in de Randstad volgde. De lonen in Enschede en Maastricht waren relatief laag. In Hengelo (Stork) waar men misschien meer werklieden uit de rest van Nederland moest halen, werden bijzonder uiteenlopende lonen betaald: van laag tot zeer hoog. Afremmen: V, 28/12/97 (reden voor landelijke organisatie klinkers). Rond 1908 moet de NSM de vakbonden naar 'de Schelde' hebben verwezen. Daar moesten eerst de lonen maar eens omhoog. S, 2/6/28. Werf arbeiders uit Vlissingen waren bereid om voor lager loon in Amsterdam en Rotterdam te komen werken en fungeerden zo direct als loondrukkers, die bovendien plaatselijke werklieden werkeloos maakten. Voor een klacht: V, 1/10/97. Loonsverschillen tussen metaalbedrijven op Walcheren: C.D. Mentink aan b&w, Vlissingen 29/6/90 in: GAV 1119.
 394. Aantrekken landelijke organisatie: Van der Houven, Halve Eeuw, 64-70. Middelburg: *Metaalbewerker*, juli 1895. De vereniging schijnt vooral metaalbewerders te hebben verenigd die in Middelburgse bedrijven werkten, zoals de werf van Van der Klip & Jolmers: id., januari en maart 1896. De afdeling had op haar hoogtepunt 82 leden: id., juni 1897. Initiatiefnemers: VC, 27/11/96. Verdere oprichters: Hooze in: S, 1/5/25 en Angenent in: id., 25/6/32. Verdere persoonsgegevens: bevolkingsregister. Voorzitter: Van Hecke zat de eerste openbare vergadering voor van de vereniging: V, 25/2/97. Het secretariaat van Angenent wordt voor het eerst gemeld in RvA, 29 en 30/1/98, maar het is gezien de ingezonden stukken van 'Een Metaalbewerker' en uit de correspondenties aan 'W.A.' in *De Metaalbewerker* aannemelijk dat hij die functie ook voordien vervulde.
 395. Extra betekenis: S, 25/2/39. Armoede: cvp aan b., Vlissingen 10/12/84 in: GAV, 1208. Schoolgeld: notulen Hervormde Diakonie, 28/11/78 in: GAV archief N.H. Diakonie 36. Werktijden en loon: S, 25/6/32. Nieuwenhuis: id., 29/8/31. Angenent heeft verklaard vanaf zijn 14e jaar de syndicalistische beginselen toegevoegd te zijn geweest: id., 30/7/32. 'Oefening baart Kunst': secr. 'Oefening baart Kunst' aan b&w, Vlissingen 14/3/93 en 3/10/93 in resp.: GAV 1125 en 1127.
 396. Martelaren: bv. S, 2/12/39. Lange werktijden: *Metaalbewerker*, maart 1897. Praatverbod: id., juni 1897. Dwang: id., [15] mei 1898. Fooienstelsel: V, 11/2/02. Oververdienen: *Volksbanier*, 7/9/99.
 397. Composietschepen: MC, 11/11/89. Amsterdam: V, 10/4, 1/10 en 1/10/97. Leergeld: *Metaalbe-*

- werker, [15] mei 1897.
398. Redenen organisatie, gezindten: id., [15] mei 1898. Verplichte bijdragen, aantallen afnames: verantwoordingen: id.. Buitengewone vergadering: id., augustus 1897. Zie ook id., juli 1897: 'De lezers zullen opgemerkt hebben, dat de Afd. Vlissingen steeds in omvang toeneemt.' Bladen: id.
399. Bergmeijer: T, 27/2/97 en *Metaalbewerker*, december 1897. Praktiseeren: id., [15] mei 1898. Bibliotheekje: id., april 1898.
400. Cornelissen: id., juli 1897. Anoniem: id. Weerstandskas: van die 5 cent werd ook een halve cent afgehouden voor de landelijke weerstandskas die het NAS net had ingesteld: id., augustus 1897.
401. Slechte gang van zaken: *Volksbanier*, 30/7/97. Ingrijpen: Dertig aanwezigen gaven zich op 7 augustus op. Een voorlopig bestuur bestond uit: Charles Wanst, P. Daams, L. Kloosterman, Mentink en P. Tromp. id., 13/8/97. Louwerier: id., 27/8/97. Onder de leuze 'Voor God en Kerk, Vorstin en Land' werden de leden ter vergadering geroepen. id., 17/9/97. Hernieuwde poging: id., 29/7/98. Van Krieken: elke 3e zondag van de maand. *Metaalbewerker*, maart 1897. Op zaterdag werd daar contributie geïnd. Andere dag: id., [15] mei 1898.
402. Angenent is nooit een groot stilist geworden. Zijn berichten in *De Metaalbewerker* blinken niet uit door duidelijkheid. Deze alinea is mijn reconstructie op basis van Angenents berichten in: *Metaalbewerker*, augustus 1897, oktober 1897, [15] mei 1898. Het ontslag ook: V, 20/9/97. Redenen bond te verlaten: *Metaalbewerker*, [15] mei 1898. Steun: id., juni 1897: fl. 8,24' voor familie van overleden metaalbewerker Zwikker in Leiden; *RvA*, 16 en 17/10/97: 50 ct. voor slachtoffers in Spanje; id., 14 en 15/12/97: fl. 50,- voor stakende metaalbewerkers in Engeland; id., 4/1/98: fl. 10.00 voor id.
403. Scheepmakers: V, 19/8/97. Kritiek 'Een Metaalbewerker': id., 25/8/97. Citaat: id., 8/9/97 (reactie op het ingezondene door 'Iemand die overtuigd is dat in vereniging kracht zit' in: id., 3/9/97).
404. Indruk: id., 8/9/98. Algemeene: *Metaalbewerker*, februari 1898.
405. Staking Engelse metaalbewerkers: id., december 1897. Aanhouden: id., februari 1898. Naar aanleiding van deze discussie besloot de afdeling-Dordrecht in april de contributie van 5 naar 10 cent te verhogen: id., mei 1898. De Boer: T, 27/10/1900 (ingezonden door Angenent).
406. Angenent: *Metaalbewerker*, [15]/5/98. Adamas: id., maart 1898.
407. Hooze: id., [1]/11/98. Adres: alleen de 'kommunistisch-socialistische vereniging' deed niet mee: VC, 31/10, 21/11, 23 en 26/12/98, 6/1 (voor de tekst van het adres), 25/1 en 4/2/99. Zie ook: V, 28/10/98. De ANMB-afdeling liet zich dus niet in met de ongevallenwet, omdat ze anders de greep op de arbeiders dreigde te verliezen, zoals Jan Oudegeest over de houding van het NAS schrijft: Oudegeest, *Geschiedenis*, 274. Uitstappen: *Metaalbewerker*, februari 1898.
408. Vrijheid: id., [15]/9/98.
409. Jaarfeest: id., december 1897. Drankmisbruik en overwerk: id., april 1898. Morgenschaft: id., november 1897. Uit Middelburg kwam de klacht: 'Wat hebt gij aan uw leven? Niets anders dan werken, werken, werken, werken. Bestaat er dan voor u niets hoogers?': id., december 1897. Clubjes: Angenent in id., [1]/12/98. Lap: id., februari 1898. Leger: id., [15]/9/98.
410. Adamas: id., maart 1898. Niet zinnen: id., [15]/5/98. Middelburg: id., december 1897. Ontslag Angenent c.s.: Een buitengewoon levendig verslag in: V, 11 en 13/7/98. *Metaalbewerker*, [15]/7/98. Angenent, die de gewoonte had grote gebeurtenissen uit zijn leven te herdenken, kwam op dit voorval meermalen terug: T, 27/6/08, S, 2/7/38. Vertrek ontslagenen: *Metaalbewerker*, [15]/8/98. Jan de Boer: S, 2/7/32; T, 27/2/04. Angenent nam Blom dit ontslag zeer kwalijk, omdat De Boer tbc had. Op 9 februari 1899 overleed De Boer in Essen. Overlijdensadvertentie van Angenent c.s.: VS, 15/2/99. Tot 1904 (op 10 februari overleed plotseling Blom) plaatste Angenent elk jaar een rouwadvertentie om De Boer in ere te houden. Bijvoorbeeld: T, 7/2/03. Ontslag Jacob Paasse: *Metaalbewerker*, [1]/9/98.
411. Opvolging Angenent: id., [15]/8/98. Biografische gegevens Hooze: waarnemend directeur Burgeravondschool aan b&w, Vlissingen 20/8/83 in: GAV 1105; b. aan hoofdadministratie 1e regiment huzaren te Amersfoort, Vlissingen 31/10/94 [afschrift] in: GAV 1357; bevolkingsregister; S, 27/1/34. Angenent voorzitter: *Metaalbewerker*, [15]/5/99. Paasse: id., [15]/11/99. Gegevens Angenent: S, 2/1/32; Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Archief Mig. M. no. 52: 'Der Befehlshaber der SD und US-SD für die besetzten niederländischen Gebiete. Aussenstelle Rotterdam. Nachweisung der festgenommenen ehemaligen Funktionäre der C.P.N. sowie der angeschlossenen Neben- und Unterorganisationen, die in das Lager Schoorl überführt worden

sind.' en
2/10/41
grafie v
banden
VS was
Nederla
Amster
kamera
Jo van c
412. Ander
Schools
413. MBB: A
kersver
'R.K. V
zie ook
klieder
414. 1-Mei:
Louwer
glemen
een 'nei
A, 29/9
415. Inzame
naam v
gevallen
416. Met 'w
Negt/K
417. Uitvoer
neter: T
aangege
en op d
418. Brood
419. Klinker
ging da
420. Hande
delinge
421. Vijf sta
keraad
en op d
Boorw
1900),
1/2/03.
422. Boycot
423. Schilde
Timme
VC, 15
in Met
zen), 1
id., 1/8
424. Schilde
6/12/0
425. Van E
17/8/9
27 voo
dersge
singen
426. Bestuu
b&w, V

- sind.' en id. no. 76: Befehlshaber der Staats. u. Sicherh. Dienst aan IV D im Hause, Den Haag 2/10/41; mededeling schoondochter Willem Angenent, Vlaardingen september 1987. De biografie van Willem Angenent laat onder meer ook zien hoe belangrijk familie- en vriendschapsbanden toentertijd waren. Gerard en hij keken voor elkaar naar werk uit. Nadat Paasse naar de VS was geëmigreerd was Willem Angenent zijn correspondentieadres voor het contact met de Nederlandse beweging. Zo stuurde hij 25 gulden voor het Domela Nieuwenhuismonument in Amsterdam via Angenent: S, 12/5/30. In de Tweede Wereldoorlog vonden zijn oude Vlissingse kameraad, de ketelsmid J. van den Berg en diens zoon Jo, bij Angenent onderdak: mededeling Jo van den Berg, 28/8/84.
412. Ander lokaal: T, 4/3/99. Voortaan vergaderde men in een lokaal van W.L. Winkelman in het Schoolstraatje: *Metaalbewerker*, [15]/3/99.
 413. MBB: MC, 7/11/93. De MBB was opgericht door de 'Werkmansvereniging', de meubelmakersvereniging 'Eensgezindheid' en de gecombineerde vakvereniging: T, 11/11/93. Initiatief 'R.K. Volksbond': MC, 27/8/96. Discussies in Volksbond: aldus Frits de Kaart in: V, 12/9/96; zie ook *Volksbanier*, 25/9 (correspondentie aan C.D.M.[entink]) en 9/10/96. Ruzie in de werkliedenvereniging 'De Schelde': VC, 9/10, 23 en 30/12/96 en 4/1/97 en T, 30/8/02.
 414. 1-Mei: *Volksbanier*, 12/3/97 (afwijzing van de 'R.K. Volksbond'). Tweede poging: V, 6/8/97. Louwerier: *Volksbanier*, 13/8 en 10/9/97. De Volksbond-afdeling had in haar huishoudelijk reglement een bepaling opgenomen dat men niet tegelijkertijd van de 'R.K. Volksbond' en van een 'neutrale' vereniging lid kon zijn: id., 17/9/97. 'Patrimonium': VC, 1/9/97. Reglement PAS: A, 29/9/06. Oprichting VBB: V, 1/10/97.
 415. Inzamelpaats: zie de vele verantwoordingen in: *RvA* van 16 en 17/11/97 tot eind 1898 onder de naam van 'Ondersteuningscomité', 'Plaatselijk Arbeidssecretariaat' en 'Bestuurdersbond'. Ongevallenvet: VC, 4/2/99 en V, 24/2/99. Wijziging concept: VC, 28/2/99.
 416. Met 'wereld' bedoel ik hetzelfde als Oskar Negt en Alexander Kluge met 'Öffentlichkeit': Negt/Kluge.
 417. Uitvoeriger over de staking: Altena, Doorbraak. Aanvraag loonsverhoging: V, 6/1/99. Wormeneter: T, 1/6/07. Hernieuwd verzoek: V, 12/4/99. Volharden patroons: VC 17/4/99. Behalve de aangegeven bronnen is het volgende gebaseerd op de artikelen van De Kaart in: V, 18/4-4/5/99 en op de veel slechtere berichtgeving in: MC en VC, 17/4-4/5/99.
 418. Brood weg: *Timmerman*, 24/12/02.
 419. Klinkers: Adamas had op 19/2/98 al aangedrongen op organisatie van de klinkers, maar een poging daartoe liep toen op niets uit.
 420. Handelingen burgemeester: b. aan cdk, Vlissingen 27/4/99 [minuut] in: GAV 1362. Onderhandelingen: GAV 2446.
 421. Vijf stakers: *De Jonge Gids* (1899-1900), 789. Nageljongens: T, 6/5/99. Liedjes: Bijzondere Kerkeraad N.H. Kerk aan b&w, Vlissingen 10/5/99 in: GAV 1142. Duizendmaal lof: T, 6/5/99. Bootwerkers: *Metselaar*, 1/2/00. Heyman: GAV 4687, 14/5/06. Hermans: *De Jonge Gids* (1899-1900), 789; zie ook: *De Sociaal-Democraat*, 6/5/99. Van Zomeren: *RvA*, 1/3/00. Bil: *Metselaar*, 1/2/03. Begrafenisstoet: V, 6/9/02. Zie ook: *Cor.blad NAS*, 1/10/02.
 422. Boycot: T, 28/4/00. De Klerk: *Metselaar*, 1/4/01. Lucas, Arbeiterradikalismus, 66.
 423. Schildersgezellen: V, 2/6/99. Correspondentieadres was J. B[l]iek. Timmerlieden: id., 12/7/99; *Timmerman*, 21/6 en 19/7/99. Tweede cent: V, 15/8/99. Toeschietelijker: dankadvertentie in VC, 19/9/99. Ontslag: *Metaalbewerker*, [1]/11/99. Ledenverlies: contributieverantwoordingen in *Metselaar*, 1/5/01 en 1/4/02. Afdelingen oprichten: id., 1/6/00 (Terneuzen), 1/3/01 (Terneuzen), 1/2/02, 1/6 en 1/7/02 (Zierikzee), 1/5/03 (heroprichting afd. Middelburg). Uurloon extra: id., 1/8/01. Uitvoering: verantwoording in: id., 1/5/02 (bijlage).
 424. Schildersactie: V, 15/5 en 5/6/00. Twintig leden: *Schilder*, 31/5/02. Beunhazen: id., 31/5/02; T, 6/12/02. Voet bij stuk: zie het geval van J.J. de Raad in: id., 8/11/02.
 425. Van Erkel-V.d.Tempel: Fr. de Jong Edz., Plaats, 48. Aansluiting NAS: V, 15/8/99; *RvA*, 17/8/99. Syndicalistisch: van de 30 leden stemden tijdens de reorganisatie van het NAS in 1901 27 voor de 'Cornelissen'-resolutie IV: V, 18 en 19/1/01. Motie: VS, 29/12/00. Aansluiting Schildersgezellenbond: *Schilder*, 12/4/02. Bestrijding V.d.Tempel: oproep van P. Lelyveld aan Vlissingen in: VS, 9/1/00. Pleiten: *Schilder*, 14/3/03 en 26/3/04.
 426. Bestuur: *Timmerman* 13/9/99. Gemeentelijke bestekken: Bestuur ANTMB-Vlissingen aan b&w, Vlissingen 30/12/99 in: GAV 683, 5/1/00; de gemeenteraad stelde dit adres in handen van

- de commissie voor de fabricage en van b&w (GAV 536, 9/2/00) en daarmee verdween het uit de geschiedenis. Misschien is dat op verzoek van de timmerlieden zelf gebeurd. Zie vraag C.J. Pr. uit Middelburg in: *Timmerman*, 14/2/00. Dertig leden: id., 25/4/00 (Middelburg: 56). Zorg Romijn: id., 20/6/00. Vrouw: id. 24/12/02. 17 Leden: id., 3/7/01. 15 Leden: id. 16/7 en 12/11/02. Beunhazen en strooplikken: id., 12/11/02; GAV 4687, 10/12/06 en T, 13/12/06.
427. Joosse: *Timmerman*, 26/9/00. Post: ANTimB-Vlissingen en ChrNTimB-Vlissingen aan b&w, Vlissingen 29/11/02 in: GAV 1150. Schoolmeubilair: J.J. Joosse c.s. aan raad, [ingekomen 4/1/01] in: GAV 1147; GAV 684, 11/1/01.
428. Protest: V, 4/2/01. Zie ook brief Joosse in: *Timmerman*, 13/2/01. Stemmingen: id., 3/7/01. Socialistencongres: id., 16/7/02.
429. Lonen: G. van Offenbeek aan b., Vlissingen 7/8/95 in: GAV 1133 (stokers); cvp aan b., Vlissingen 28/12/96 in: GAV 1220 (tremmers). Vrije dag: VC, 3/6/98. Van Erkel: V, 3/1/00. Voedsel: VBB, Strijd, 6; T, 10/6/93; V, 3/1/00. Tenzij anders vermeld is het volgende gebaseerd op VBB, Strijd.
430. Program van eisen: V, 29/9/99. Aansluiting VBB, ledental: V, 5/10/99. Kolenwerkers: id., 2/11/99.
431. Overplaatsing Polderman en Kooistra: *Metaalbewerker*, [1] november 1899. De werklieden schreven de invloed van de SMZ toe aan het feit dat directeur Van Woelderen familie was van de directeur-generaal van de spoorwegen. Oudegeest: VC, 23/4/00. Weerstandskas: VS, 13/12/99.
432. Geruchten: VC, 23/12/99. Aansluiting NAS: *RvA*, 24/12/99. Pamflet: V, 10/1/00 en *RvA*, 13/1/00; in VBB, Strijd wordt dit pamflet verzwegen.
433. Advertentie: VC, 20/2/00. Pamfletten: volgens F.H.J. Wibaut waren deze zeer opruiend van inhoud: GAV 555, 7/3/00. Onderkruipers: V, 3 en 5/3/00. De VC probeerde het te doen voorkomen of vervangers stonden te trappelen om de lege plaatsen in te nemen: VC, 1 en 6/3/00.
434. Motieven Van Doorn: GAV 555, 7/3/00. Marechaussee: V, 7/3/00. 'Nederland': VC, 6/3/00.
435. Van Zomeren: V, 5/3/00. 'Hendrik': VC, 6/3/00. Slachtoffers: id., 8/3/00. Spreekverbod: V, 23/4/00; T, 28/4/00; beide bladen veroordeelden het feit dat de MC en VC over het voorval zwegen als het graf. Zie ook het commentaar van *De Toekomst* bij het vertrek van Van Woelderen: T, 12/12/03.
436. Steun: V, 2/4/00. Contributie: *RvA*, 15/3, 10/5 en 14/6/00.
437. Aantallen werfarbeiders: De Kok, Koninklijke Weg, 1903. Gegevens Hooze: GAV, bevolkingsregister; *Metaalbewerker*, [15]/5/01 en 17/1/03; voordien was hij secretaris van de Haarlemse scheepmakers geweest: id., [14]/6/01; VS, 18/10/05; *Metaalarbeider*, 5/7/13, 30/6/23; S, 20 en 27/1/34. Bestuur 1899: V, 23/11/99. Van Aartsen: samenwerkende vakverenigingen aan directeur KMS, Vlissingen 30/1/02 in: KMS-archief II B 6.1. Stecher: voordien was hij opvolger van Hooze als agent van *De Metaalbewerker*: *Metaalbewerker* [15]/12/99.
438. Stembiljet: V, 9 en 21/12/99. Hooze (rede in Vlissingen): *Metaalbewerker*, [1]/9/02. Tegen betoging: V, 29/12/00. Afrekening: *Metaalbewerker*, 1/11/99 en 1/8/99. Werkloze leden: T, 21/4/00. Opheffing klinkersvereniging: *Metaalbewerker*, [15]/8/00.
439. Nageljongens: VS, 4/11/99. Klinkers: *Metaalbewerker*, [1]/11/99. Oproepen: id., [15]/11/99. Omkopen: id., [15]/8/00.
440. Arbeidstijdverkorting: VC, 27/11/01. Actie: V, 2, 3, 4 en 5/12/01; VC, 30/11 en 4/12/01. Op binnensmokkelen van jenever stond een boete van 1 uurloon. Er werd ernstig getwijfeld aan de afschrikkende waarde van die boete, 'want in der regel zal die drank niet voor de betrokkene alleen zijn doch voor meerdere personen, en in geval de meebrenger wordt gesnapt betalen zij dit onderling': KMS-archief, map 1907-11 discussie over nieuw reglement 1908.
441. Feestavond: VS, 18/12/01. Zaalhuur: V, 27/10/02. Groei: id., 29/12/02. Ongedaan: VC, 18/3/02; V, 22/3/02 (commentaar De Kaart).
442. Jan Smit: was in maart 1897 in Leiden op stellingen gepromoveerd: MC, 25/3/97; De Kok, Koninklijke Weg, 168 (adjunct-directeur). Typering: id., 167. Stecher: *Metaalbewerker*, 29/8/03. Strenger: GAV 4690, 27/4/12 (mening A.C. Lodder). Formalisering: V, 11/2/02. De Kaart: id., 11/2/02. Zelfstandiger: opmerkingen op rede Willem Angenent in Middelburg: *Metaalbewerker*, 23/4/04. Kostprijs: directie KMS aan C.D. Salomonson (Amsterdam), Vlissingen 25/4/11 [afschrift] in: archief-KMS map 1911-13. Bonebakker, Scheepsbouw, 17, rekent in 1934 het aandeel van de arbeidslonen op de kostprijs van een zeeschip tussen de 26 en 28%. Bezuiniging: zo

wer
maa
dag
443. Jan
lijk
id.,
444. Gro
Kar
id.,
ook
wer
doe
dag
ker
pita
hui
hui
voe
445. Me
471
dag
gin
Vli
har
pla
van
vat
ing
we
446. Ee
kie
447. Lo
op
448. Te
- vo
kie
be
we
de
- C
ge
18
na
da
de
449. Pl
ru
450. E
451. T
de
452. T
T
de
9.
g
453. S

- werden de steenkolen voor de werf vanaf oktober 1902 niet meer door de dokwerkers gelost, maar door de eigen werfarbeiders. Die waren een stuk goedkoper, omdat ze geen arbeidsloze dagen te overbruggen hadden: *T*, 11/10 en 6/12/02.
443. Jan Elf: id., 6/12/02 bijvoorbeeld. Daar ook: 'de lange Jan'. Baantjesgasten: id., 2/8/02. Belachelijk: id., 11/10/02. Ziften: *V*, 10/4/02. Midden in de week: id., 23/4/02. Jongeren beter geschikt: id., 9/5/02.
444. Groei: id., 29/12/02. Zwarte bende: mededeling Jos. van Raalte in vergadering verzoeningsraad Kamer van Arbeid Metaalbedrijven, 1/11/02 in: GAV 4719. Poerstamper: *T*, 19/7/02. A. Joosse: id., 2/8/02. Te hoog inschrijven: id., 20/9/02. Ontslag De Kaart id., 25/10/02; *V*, 30/10/02. Zie ook: *T*, 6/12/02 over de opvatting van Van Raalte over de verhouding werkman-directie: op de werf mochten geen pamfletten verspreid worden, maar daarbuiten waren de werklieden vrij te doen wat ze wilden. De Kaart was naast *De Toekomst* agent en correspondent van *Het Volksdagblad* en van andere bladen, zoals *An-Archie*. (*An-Archie*, 3/11/00, correspondentie.) Blijkens een advertentie in *De Toekomst* verkocht hij Frank van der Goes' vertaling van Marx' *Kapitaal* en van Kautsky's aantekeningen bij het Erfurter Programm, alsmede Domela Nieuwenhuis' *Geschiedenis van het Socialisme*: *T*, 20/7/01. Opening winkel (Walstraat E 2, het tweede huis vanaf de hoek met de Lange Zelke. Het heeft in de zestiger jaren plaats moeten maken voor het gebouw waar nu de Openbare Bibliotheek in huist): id., 22/11/02.
445. Mesu/Stroo: verzoeningsraad van de kamer van arbeid voor metaalbedrijven 25/10/02 in: GAV 4719. Van Olm: *T*, 1/11/02. Ook over Van Olm gegevens in GAV 4719. Hij werd agent van het dagblad *Het Nieuws van den Dag*. Thomass: *T*, 27/12/02. Stecher: *Metaalbewerker*, 3/1/03. Hij ging daarna in zaken. Hij begon met een verversingtentje op het strand, (J.A. Stecher aan b&w, Vlissingen 29/3/04 in: GAV 1153.) zette vervolgens een bierhandel op (*VC*, 1/1/05), werd boekhandelaar (J.A. Stecher aan b&w, Vlissingen 5/12/07 bij sollicitaties naar tijdelijk commies plaatselijke belastingen in: GAV 1161) en was tijdens de Eerste Wereldoorlog de distributeur van regeringskaas. (*VC*, 1/7/18) De voormalige vrije socialist veranderde ook van politieke opvattingen: hij werd vrijzinnig democraat. (A.W. Smits c.s. aan b&w, Vlissingen 16/1/13 in: GAV ingekomen brieven b&w/raad 1913.) Spionnen: *T*, 1/11/02. Congres: *V*, 30/12/02; *Metaalbewerker*, 3 en 17/1/03.
446. Een handige opsomming van de criteria voor het kiesrecht in: Taal, Liberalen, 415-6. Groei kiesrecht landelijk: id., 432.
447. Loonlijst 1890: 'Opgave van de werklieden in dienst bij de Kon. Mij. de Schelde te Vlissingen op den 1° Januari 1890' in: GAV 1119.
448. Ter toelichting het volgende: kolom 3 geeft een schatting, die aldus tot stand is gekomen:
- volgens de kieswet-Van Houten kwamen mannen van 25 jaar en ouder in aanmerking voor het kiesrecht en alleen dan wanneer ze voldeden aan een aantal andere eisen. Zo mochten zij niet bedeed zijn of, als ze 'loonkiezers' waren, moesten ze dertien maanden in loondienst zijn geweest. De gevolgen zijn moeilijk in cijfers te vatten. Voor 1919 schat ik het aantal kiesgerechtigde mannen op het totaal van de mannen boven 22 jaar op 91%.
- Op grond van volkstellingsgegevens heb ik een schatting gemaakt hoeveel mannen in Vlissingen ouder waren dan 24 jaar. Volgens de volkstellingen van 1899 en 1920 was dat aandeel tussen 1899 en 1920 gestegen van 42 % tot 48 %. Vervolgens heb ik een glijdende schaal opgesteld, die na 1909 iets sneller naar de 48 % stijgt. Zo heb ik schattingen gemaakt van de mannen ouder dan 24 jaar en die uitkomsten met 9% verminderd, om de groep te verwerken die om andere redenen niet het kiesrecht kon verkrijgen. Dat zijn de cijfers in kolom 3.
449. Pluijmers: E. Fokker aan Jos. van Raalte, Den Haag 24/1/99 in: KMS-archief II B 6.1. Het gerucht was volgens Van Raalte onwaar: id., id. 1/2/99 *ibid*.
450. Erkenntis, privilegiën: *VC*, 1/1/96. Sociale rechtvaardigheid: *MC*, 17/2/97.
451. Taal, Liberalen, 342, benadrukt zeer terecht het grote belang van plaatselijke verhoudingen in de verkiezingen van de negentiger jaren.
452. Talma: Vellinga, Talma, 59-60; Hagoort, Beginsel, 224-30. Eisen stellen: *VC*, 5/5/97. Rede Talma: id., 21/5/97. Kandidaten gemeenteraad: id., 25/6/97. Rebelle: id., 31/5/91 (C.I.A. Heydenrijk kandidaat voor de Tweede Kamer). Open stellen: id., 20/11/96. Schaepman: *MC*, 9/2/97 concludeert dat er zich heel wat zullen hebben opgegeven als lid van de r.k.kiesvereniging. Een derde: *Volksbanier*, 12/2/97.
453. Smeenge: *VC*, 8/2/97. Werklieden als lid: id., 23/4/97. Groei: id., 19/5/97 en 14/4/99. Geelhoed:

- id., 12/6/99. Florschütz: id., 20/5/01.
454. Liberale Unie, Middelburg: Taal, Liberalen, 487- 503. Vlissingen: VC, 24/1 en 23/3/01. Sproncken: id., 20/5/01.
455. Beraadslagingen raad: GAV 554, 28/4/99. Aanbeveling: MC 28/4/99.
456. Cvp aan b., 3/8/99 in: GAV 1640 nr 305. Raadsnotulen: GAV 555, 7/3/1900. Aanvraag: b&w aan Minister van Justitie, Vlissingen 28/3/1900 in: GAV 1471. Moeite: Min. v. Jus. aan b&w, Den Haag 8/6/00 in: GAV 1145; id., id. 22/6 en 11/9/00 in: GAV 1146; b&w aan min. v. jus., Vlissingen 4/4/01 [afschrift] in: GAV 1471; Min. v. jus. aan b&w, Den Haag 3/6/01 in: GAV 1147; raad aan min. v. jus, Vlissingen 29/6/01 [afschrift] in: GAV 1471. Plaats kazernes: gemeenteplichter aan b&w, Vlissingen 25/5/03 in: GAV 1151. Thomson: VC, 19/4/02. Uitbreiding, reorganisatie: GAV 537 en 555, 11/10/01; VC, 4/1/02; Vlissingen had minder politie dan Middelburg; de cvp, Fanoy, oordeelde dat zelfs bij de kerken de orde niet gehandhaafd kon worden, 'omdat er meer kerken dan agenten van politie zijn': cvp aan b., Vlissingen 11/7/01 in: GAV 1225; agent Bartelse werd de eerste rechercheur van Vlissingen: GAV 538, 7/2/02.
457. Badgelegenheid: GAV 554, 24/8/99. Subsidie: GAV 537, 1/5/01. Strand: mannen werd gelegenheid gegeven te baden op het badstrand naast de damesbaden. De prijs was 10 cent per keer, 's zaterdagsavonds van 17.00 tot 20.00 en zondagmorgen van 6 tot 9.00 uur: GAV 540, 29/5/03 en GAV 686, 12/6/03. In 1904 mochten na tussenkomst van Geelhoed ook andere leden van het huisgezin gebruik maken van het volksbad: VC, 11/7/04. In 1905 werd de badloods niet meer geplaatst: GAV 543, 25/5/05. Gewin: GAV 536, 30/4/00. Middelburg: MC, 29/4/78. Cie schoolverzuim: GAV 537, 1/2/01. Huisbezoek: notulen van de cie 7/6/01 in: GAV 3216. Van Ockenburg: GAV 537, 31/10/01. Klompen en voeding: de distributie liep via 'HiN', omdat men alle schijn van bedeling wilde vermijden: GAV 537, 7/8 en 31/10/01. In het jaar daarop wilden b&w de subsidie tot 50 gulden terugbrengen, maar dat voorstel werd door Florschütz met succes bestreden. Verdubbeling: GAV 541, 22/6/04. De brief van de commissie, Vlissingen 25/3/04 in: GAV 1153.
458. Bouwverordening: GAV 543, 19/4/05. In 1905 werden 1124 woningen met 3 of minder vertrekken onderzocht: 171 van de 280 driekamerwoningen, 254 van de 403 tweekamerwoningen en 228 van de 441 éénkamerwoningen voldeden niet: gemeenteverslag 1905, verslag gezondheidscie, 5 en 6.
459. Wibaut, kvk: VC, 5/7/99. Rechtspersoonlijkheid: id., 6/1/00. Instelling kva's: min. van waterstaat aan b&w, Den Haag 3/4/01 en 22/5/01 in: GAV 1147.
460. Metselaars: VC, 17/9/00. Uitslag: id., 17, 21, 26 en 28/9, 3, 4, 7 en 9/10/01; V, 26/9/01; GAV 1147, map geloofsbrief enz. van D. Krug; J. Smit Azn aan b&w, Vlissingen 4/10/01 en N.J. van de Ree aan b&w, Vlissingen 14/10/01, beide in: GAV 1148.
461. Met de mond: verzoeningsraad inzake het ontslag van Mesu en Stroo, 10/11/02 in: GAV 4719. Commissiewerk: GAV 4687, 16/11/03. Overwicht: GAV 4687, 29/2/04, bestuursvergadering. Desinteresse: VC, 31/5 en 4/6/02. Rol directie: GAV 4719, G 3-1 verzoeningsraad Mesu-Stroo. Tevergeefs bij kva-bouwbedrijven: GAV 4687, 12/6/02; GAV 4687, 24/1/03 waar J. Grootjans, die een opzichter gedreigd had 'de schop in den bals te zullen presenteren', door de mand viel.
462. Verzoek: VBB c.s. aan raad, Vlissingen 16/5/01 in: GAV 1147; zie ook: *Volksbanier* 15/3/01 en 23/5/01. Rijksbestekken: bv. de bestekken van de scheepjesbrug in Vlissingen: hoofdingenieur van waterstaat 11e district aan b&w, Bergen op Zoom 15/12/97 in: GAV 1138; V, 15/12/97. Middelburg: V, 19/11/98. Advies gemeentebouwmeester: gemeentebouwmeester aan b&w, Vlissingen 21/1/02 in: GAV 1149. Advies kamer: GAV 4687, 3/3/02; kva bouwbedrijven aan b&w, Vlissingen 7/4/02 in: GAV 1149. Aansluiten: kva metaalbewerking aan b&w, Vlissingen 6/6/02 in: GAV 1149.
463. Spanning: GAV 4687, 24/9/02. Beraadslagingen: GAV 539, 2/10/02. Bravo: T, 11/10/02. In augustus 1903 deed de kva-bouwbedrijven het verzoek 'de bepalingen' ook te laten gelden voor onderhoudswerk. Dit werd uiteindelijk afgewezen: kva bouwbedrijven aan b&w, Vlissingen 10/8/03 in: GAV 1152; GAV 540, 16/10/03.
464. Tussen Verk. Quakkelaarstraat en Kasteelstraat: GAV 4687, 24/09/02; kva bouwbedrijven aan raad, Vlissingen 10/10/02 in: GAV 1150; KMS aan b&w, Vlissingen 27/11/02 in: GAV 1150; GAV 539, 27/11/02; GAV 555, 27/11/02; GAV 685, 12/12/02. 124 Arbeiders meldten zich in december voor de werkverschaffing, GAV 685, 19/12/02. Wassen neus: commissie van 'Timmergezellen' [handschrift Jan Post] aan kva bouwbedrijven, Vlissingen [18]/8/03 in: GAV 4691.

465. Mi
een
ke
dra
466. Te
po
gin
de
22
28
467. Fl
468. O
tep
ge
7/
469. G
470. O
on
an
aa
ce
vo
V.
471. Ve
15
[in
ne
en
id
A
si
472. V
16
473. A
ve
474. C
18
on
475. Sl
T
w
28
476. M
T
23
D
N
b
C
477. B
re
d
478. P
M
h

465. Missionarissen: *Volksbanier*, 25/5 en 29/6/99. Louwerier: id., 3/8/99. Over de coöperatie moet een forse ruzie zijn ontstaan, waarna de afdeling besloot dat er voortaan niet meer over gesproken mocht worden: id., 7 en 15/3/01. St Eloy: id., 26/10/99. Gering succes: id., 4/10/00. Aandrag Stolk: id., 10/1/01.
466. Tegen katholieken: *Patrimonium*, 22/3 en 3/8/00; zie ook: VC, 23/10/02, vergadering over: 'Is politieke samenwerking met Rome geoorloofd?'. Vlissingse ideeën: *Patrimonium*, 1/6/00. Beginselbesluit oprichting vakverenigingen: VC, 22/10/00. (Ook niet-leden van het verbond konden tot deze vakverenigingen toetreden). Oprichting metaalbewerkers: *Chr. Metaalbewerker*, 22/5/26. Bestuur: *Patrimonium* 10/5/01. Ledenwinst: id., 6/6/02. Bouwvakkersvereniging: VC, 28/12/01 (L. van Dis was secretaris en G.C. Gillissen penningmeester).
467. Kerkisme: *Patrimonium*, 21/3/02. Lustrum ANMB: V, 18/12/01. Kater: VC, 1/2/02.
468. Oprichting comité: *Volksbanier* 20/2/02; VC, 17/2/02. Kotte en de zijnen gingen daarbij in tegen aanbevelingen van de tweede diocesane katholiekendag welke in oktober 1901 in Tilburg gehouden was: id., 5/10/01. Samenstelling comité: id., 21/2/02. Vergadering: id., 6/3/02; V, 7/3/02. Kotte: *Volksbanier*, 24/7/02.
469. Florschütz: GAV 4687, 19/11/03. Schamen: A. Barremans aan b&w, Vlissingen 14/6/85 in: GAV 1109.
470. Oprichting: *RvA*, 31/12/99. Staking: id., 11/3/00. Contributie NAS: id., 12/4/00. Poging NSBB om Vlissingen te doen aansluiten: V, 17 en 20/4/00. Intellectueel niveau dokwerkers: zie enkele antwoorden in de enquête in: GAV 4721, maar ook de ondertekeningen bij: W. Thijssens c.s. aan b&w, Vlissingen 3/12/01 in: GAV 1148. Staking: VC, 6, 7 en 8/9/01; V, 12/9/01. Zodra de centen binnen waren gingen de arbeiders en Meijboom de bloemetjes buiten zetten, met als gevolg de rijtoer: V, 24/9/01. Oprichting 'Eva en Avé': id., 13/11/01; VC, 8/8/02. Aanwijzingen: V, 18/2/02.
471. Verbetering havens: advertentie in VC, 7/1/02. Spartelen: S.D. Adriaansen aan b., Vlissingen 15/6/03 in: GAV 1152. Aandrag werkverschaffing: werkloze dokwerkers aan b&w, Vlissingen [ingekomen 3/12/01] [geschreven door Thijssens] in: GAV 1148. De werkverschaffing bestond net als een jaar later in het dempen van de vest. Op 15 maart 1902 werd ze gestopt: GAV 537, 4 en 20/12/01; GAV 684, 3/1/02; GAV 685, 14/3/02. Aardappelschillen: V, 27/5/02. Contributie: id., 18/2/02. Wessels: VC, 8/8/02. Verzoekschrift: dokwerkersvereniging 'Een voor Allen en Allen voor Een' aan raad, Vlissingen 1/7/02 in: GAV 1149. Id. aan kamer van koophandel, Vlissingen juli 1902 [afschrift] in: GAV 4722.
472. Verweer 'de Schelde': VC, 26/7/02. Stofkoper, dokwerkers: id., 29/7/02. Commissie: id., 8 en 16/8/02. De hoofdpunten van de discussie zijn weergegeven in hoofdstuk 1.
473. Adres: VC, 2/4/03. Kolentip: id., 15/5/03. Malversaties: T, 22/4/05. Werkloosheid: dokwerkersvereniging 'Eva en Avé' aan raad, Vlissingen 29/11/03 in: GAV 1152.
474. Commentaar: VC, 23/2 en 2/3/03. Kritiek op Kuypers wetten: id., 6, 9 en 10/3/03; zie ook: id., 18 en 30/12/05 voor het recht van ambtenaren om zich te verenigen, zolang het maar niet gaat om vakverenigingen.
475. Slagers: T, 14/3/03 (het gerucht bleek vals). Vormers: id., 14/3/03; V, 10 en 30/3/03. Metselaars: T, 21/3/03; B, 4/4/03. In oktober ging deze afdeling weer ter ziele: *Metselaar*, 1/11/03. Dokwerkers: V, 25 en 27/3/03; T, 28/3/03. Schildersactie: VC, 6 en 13/2/03; V, 11/2, 25/3/03; T, 28/3/03; *Schilder*, 31/1, 28/2, 28/3, 11/4/03 en 27/2/04.
476. Middelburgse schilders: *Schilder*, 11/4 en 9/5/03. Rademaker, Schouten: GAV 4687, 27/5/03. Timmerliedenvereniging: GAV 4687, 10/7/03; *Timmerman*, 15/4, 13/5, 24/6 en 8/7/03. Nota: V, 23/2/03. Neutrale en R.K. Spoorwegvereniging: *Volksbanier*, 5/3/03; VC, 6/3/03; T, 11/4/03. De neutrale bond stond onder leiding van toezichthoudend personeel plus een klerk-telegrafist. Na de mislukte algemene staking werd Verkroost door enkele bestuursleden van 'De Broederband' 'besmet' verklaard: B, 25/4/03. In mei werd hij uit het bestuur verwijderd. T, 9/5/03. Ook in Middelburg ontstond een afdeling van de 'ordebond'. B, 28/2/03.
477. Bulgia: V, 12/2/03. Oude lichten: b. aan edk, Vlissingen 17/2/03 [minuut] in: GAV 1366. Arrest: T, 21/2/03. Socialist: GAV, Politiearchief processen verbaal 1903/98, 25/2/03. Protestvergadering: T en V, 28/2/03; T, 7/3/03.
478. Protestvergadering, metselaars: T, 7 en 14/3/03. Bewakingsposten: VC en B, 28/2/03. Telefoon: Mij. Ribbink en Van Bork aan centrale bureaus, Amsterdam maart 1902 in: GAV 1227. Lokaalhouders: V, 10/3/03. St Eloy: *Volksbanier*, 12/2/03. Bouwvakkers: id., 5/3/03. Vergadering co-

- mité: VC, 7/4/03. Werklieden vs. middenstand: *Volksbanier*, 24/9/03. Slechte toestand St Eloy: id., 19/11/03. Staking, vertrouwen: *Patrimonium*, 26/2/03; VC, 12/3/03. Pamfletten: id., 10/4/03.
479. Oproep: V, 7/4/03. Actie bij station: T, 11/4, 25/4 en 9/5/03. Punctueel: F.M. Wibaut aan P.L. Tak, Middelburg 10/4/03 [doordruk] in: archief-Wibaut 8. Middelburg: VC, 8 en 11/4/03. Op 20/4 werd de spoorlijn bij Middelburg nog steeds bewaakt: id., 21/4/03.
480. Fruitboten: id., 15/4; V, 17/4/03; B, 18/4/03. Thijssens: T, 11/4/03. Alg. Armbestuur: GAV 4322, 14/4 en 10/11/03; V, 17/12/03.
481. *Patrimonium*, 26/3 en 23/7/03 voor de oprichting van de afdelingen Biezelinge en Yerseke. B, 21/2, 28/3 en 1/8/03 voor de activiteit van de antirevolutionairen en CNWB. Posing CNWB in Vlissingen: VC, 29/5 en 17/7/03. N.H. kerkeraad: notulen 12/5/03 in: GAV, archief N.H. Kerk, 316. *Patrimonium*, 11/6 en 16/7/03 voor het anti-kerkisme van de CMB-afdeling en 6/8/03 voor het anti-kerkisme van de 'Patrimonium'-afdeling als geheel. Ook in Middelburg blijken 'Patrimonium' en CNWB zich later te hebben beraden om samen de vakorganisatie ter hand te nemen: *Patrimonium*, 22/10/03. ChrPAS: *Volksbanier*, 19/2 en 26/3/03; *Patrimonium*, 21/5/03 en 10/3/04. Later ontkende de voorzitter van het ChrPAS dat het was opgericht om de socialistische te bestrijden: VC, 14/9/03.
482. Sluiten zalen: T, 28/11/03; B, 12 en 19/12/03, 23/1/04. Van Emmenes: T, 14/1 en 11/2/05. De Kaart: Politiearchief processen-verbaal 1903/159, 5/4/03; VC, 21/8 en 9/12/03 en 22/4/04. Terneuzen: id., 1/8, 11/10 en 28/11/03. Colportageverbod: GAV, 540, 3/12/03 en GAV, 476. id. (tekst). AR-Prop. club: VC, 3/3/04. Verdere behandeling: GAV 687, 4/3/04; cvp aan b&w, Vlissingen 19/10/05 [afschrift] in: GAV 1171 [bij: id., Vlissingen 27/6/11]. In september 1902, toen de gewezen pater Frech kwam spreken over de toestanden in het trappistenklooster te Tilburg, had de Volksbond reeds de gemeente gevraagd een colportageverbod in te stellen: V, 5/9/02. Vorstenhuis: VC, 19 en 21/8/03, 20/1 en 8/3/04.
483. Pamflet: id., 18/5/03. Bil: V, 2/5/03. Geld inzamelen: T, 11 en 25/4/03; V, 3/7/03 (eerste verantwoording). Blijkens V, 9/10/03 werd ook het restant uit de kas van de timmerliedenvereniging gegeven. In januari liepen de bijdragen terug, zodat het PAS besloot wekelijks vaste bijdragen op te halen: T, 30/1/04. Op 28 maart 1904 werd een groep gevormd die geld storte voor de maatschappij 'De Eendracht' welke slachtoffers van de staking steunde: id. en B, 2/4/04. Oprichting afd. Vlissingen Soc. Jong. Bond: T, 12/7 en 2/8/02. Activiteiten: id., 16/5, 31/10, 7/11, 28/11, 19/12/03, 5/2/04; B, 7 en 28/11/03; VS, 24/10 en 4/11/03. Tweede rede Terwoert: VC, 11 en 13/1/04; T, 16/1/04. Jeugd L.P. van Oorschot: Van Oorschot, reisverhaal; 'Hoe is uw vader socialist geworden? - Mijn vader? Hoe wordt iemand socialist? Mijn vader was een aardige man. - Maar niet alle aardige mannen worden socialist. - Als je niet aardig bent dan word je ook geen socialist ook.' mededeling G.A. van Oorschot, 16/12/83. T, 19/09/03 voor de eerste pennevrucht (althans door hem ondertekend) van L.P. van Oorschot: 'Wanneer wij eens goed om ons heen zien, dan komen wij al spoedig tot de ontdekking, dat wij als jongeren dezelfde toekomst tegemoet gaan als onze oudere lotgenoten. Werken en zwoegen van den morgen tot den avond, zoodat ons geen tijd overblijft ter ontwikkeling en om te genieten.[...] Kameraden, moet dat zoo blijven?'
484. B, 26/9/03 voor de 400 man minder. Het stoorde De Kaart ook dat er meer en meer toezicht houdend personeel werd aangesteld: V, 13/8 en 11/9/03. Ruzies: T, 16/1/04 (ingezonden door een lid van het PAS [C.J. Krug]). Werklozenactie: B, 5 en 12/9/03; VC, 14/9, 24/10/03 (de collecte bracht blijkens VC, 28/10/03 fl. 383.91 op, heel wat minder dan de fl. 1500 die bijeengehaald waren voor de nagelaten familie van bij een stormramp omgekomen Arnemuidse vissers.); V, 5 en 26/10/03; T, 31/10/03; ChrPAS aan raad, Vlissingen 9/11/03 in: GAV 1152; T, 28/11/03; GAV 540, 23/12/03; GAV 541, 5/2/04. Slapte 1903: De Kok, Koninklijke Weg, 1903 en 1904; VC, 28/4, 19/9 en 10/10/03. *Patrimonium*, 13/8/03; B, 15/8/03 meldt dat met overtoellige werklieden korte metten gemaakt werd. Om 2 uur werd het schip 'Haardraade' te water gelaten en om 4 uur stonden de eerste werklozen op straat. T, 19/9/03 schrijft dat de procedure van ontslag geformaliseerd werd: zei vroeger de baas ontslag aan, nu vernam de werkmans het door een mededeling in zijn loonkaartje.
485. Loonafspraken: *Schilder*, 13/6 en 1/11/03. Schendingen: id., 9/1, 13/2 (waar de Middelburgse schilders opgeroepen worden de strijd in Vlissingen niet te bemoeilijken), 30/4 en 25/6/04, 12/11/04; GAV 4687, 12/10/03. Ontslag Krug: T, 30/1, 13, 20 en 27/2/04; GAV 4687, 7 en 14/3

en 28
tulen
zeller
naar
was:
486. Ont
van z
ling S
487. Jong
en 15
Corn
Zie K
Blijk
22/4
488. Ruzi
13/4
Steun
Schil
en 11
489. Opro
11/2
Dran
'Ned
9/1/0
490. Blun
chers
dach
B, 22
Best
Mart
Vgl.
cialis
baar
slag
491. Kiez
gand
en 7
L.E.
id., 1
492. Split
bijzo
25/1
8/9/0
na a
10/1
493. R.k.
id., 2
Alge
2/7/0
C.D.
rich
494. In h
met
is. D
weg
een

- en 28/11/04. Ledentallen vereniging: *Cor.blad NAS*, 1/8 en 1/11/04; V, 6/9/04. Blijkens de notulen van de huishoudelijke vergadering van het NAS-bestuur van 6/5/04 had de schildersgezellenvereniging in Vlissingen op dat moment weer 20 leden. Archief-NAS, 22. Krug vertrok naar Haarlem, waar hij in 1909 2e secretaris van de plaatselijke federatie van bouwvakarbeiders was: *Het Bouwvak*, 15/5/09.
486. Ontslag Seymour: T, 20 en 27/2/04 en 29/7/05. Nog tijdens de Tweede Wereldoorlog deed hij van zich spreken door zijn uitroep 'Geen nationaal socialisme, maar vrij socialisme!' Mededeling S. Kaper (Zaandam), 9/1/87.
487. Jongeliedenvereniging: T, 2/7/04. Levensteken: id., 27/5/05. Oprichting afdeling: id., 13/5, 1/7 en 15/7/05. De op de vergadering van 9 juli geuite kritiek was verwant aan die van Christiaan Cornelissen op Domela Nieuwenhuis, die als secretaris de drijvende kracht in de IAMV was. Zie Heijmans/Koster, 41-3. Streefkerk: T, 5/8/05. Vrouwelijke leden: id., 7, 14, en 21/10/05. Blijkens VS, 21/7/06 werd I. Sanderse secretaris en volgens id., 14/8/07, P. van Steveninck. id., 22/4/08 geeft een laatste vermelding van de Vlissingse afdeling.
488. Ruzie: *Metselaar*, 1/2/04. Ontbreken geld: id., 1/10/03. Moerland, V. Oorschot: V, 25/6/03, 13/4/04. Ledental: *Metselaar*, 1/7/04 (afname jaarboekjes). Verkiezing: *Metaalbewerker*, 9/5/03. Steun: *Schilder*, 24/9/04. Twintig leden: *Cor.blad NAS*, 1/11/04. Gezamenlijke propaganda: *Schilder* 24/9 en 26/11/04. Klachten over ongeorganiseerden: *Metaalbewerker*, 22/10, 3/12/04 en 11/3/05. Einddoel: id., 14/1/05.
489. Oprichting en aansluiting gec. vakver., ledental: V, 8 (beknopt verslag werkzaamheden NAS) en 11/2/05. Citaat: *Cor.blad NAS*, 1/11/04. Referendum: id., 1/9/05. Niet meedoen: id., 1/1/05. Drankbestrijding: T, 6 en 13/1/06 (eind 1903, begin 1904 was een poging een afdeling van de 'Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van alcoholische dranken' op te richten mislukt: B, 9/1/04) Sannes - De Lange: T, 3/2/06. Nieuwenhuis, 1 mei: id., 4/3 en 6/5/05.
490. Blum: VC, 25/3/05. AR-Prop. club: id., 17/9/01 en 1/2/12. Alle ongelooftige: id., 8/3/01. *Walchersche Courant*: id., 22/6 en 22/8/03. Het blad zou 1 oktober verschijnen. B, 22/8 en 29/8/03 dacht dat het tegen *De Baanbreker* was opgericht, doch daartegen pleit: *Patrimonium*, 17/9/03; B, 22/8/03 meldt dat het blad een uitgave was van de ARP-Vlissingen, maar ik betwijfel dat. Bestrijding SDAP: VC, 26/2/04 (Mr G.J. Sybrandi; in id., 2/3/04 een reactie van Keimpe en Marten Hogerhuis). Voor waken tegen SDAP ook: *Metaalbewerker St Eloy*, september 1902. Vgl. VC, 30/6/97 i.v.m. SDAP: 'Want, vergeten wij het niet, dat er ook een wetenschappelijk socialisme is, dat niet met woorden schermt, maar beginselen heeft, die niet helemaal onuitvoerbaar zijn.' SDAP tegen ARP: B, 20/2/04 (Sannes' rubriek 'Uit het kamp van den vijand'). Uitslag 1905: VC, 19/6/05.
491. Kiezersweek: *Volksbanier*, 9/2/05. Rede Sybrandi: VC, 1/12/04; B, 3/12/04. Liberale propagandaclub: id., 14/5/04 (eerste vermelding). Bestuur: id., 23/11/04. 'De Jonge Liberalen': id., 7/6 en 7/7/04 (12 leden). Blijkens id., 29/8/04 bestond het bestuur van die jonge liberalen uit: L.E.M. van Raalte, E. van Bel, N. Stofkoper, J.C. Dommissie en H.J. Appel. Bestrijding ARP: id., 11/6/04 (vergadering met G.A. Vorsterman van Oyen); Roodhuyzen: id., 28/11/04.
492. Splitsing in Unie: id., 16 en 24/7, 23 en 28/8/02. CNWB: id., 17 en 24, 26 en 28/1/05; notulen bijzondere kerkeraad N.H. Kerk, 9/1/05 in: GAV, archief N.H. Kerk 317; *Patrimonium*, 11 en 25/12/13, 1 en 15/1/14. Eerste bestuur: VC, 1/9/05. Rol predikanten: id., 24/1 en 8/4/08 en 8/9/09. B. Tichelman tegen socialisme: id., 20/2/07. De 'Patrimonium'-afdeling bleef ook daarna aandringen op verbetering van de ziekenfondsvoorzieningen: *Patrimonium*, 22/2/06, 10/10/07.
493. R.k. jongeliedenver.: VC, 1/10/03. Goedkeuring KSA: id., 10/5/04. Oprichting afd.-Vlissingen: id., 29/3/05. Heroprichting: id., 29/5/07; *Jaarboek KSA 1907*, 141. Jonge Garde: VC, 18/5/05. Algemeene dienstplicht: *Volksbanier* 1/6/05, waar ook de dienstplicht. Eigen kandidaten: VC, 2/7/01, 1/12/03 en 9/4/06. Zie ook de discussies in: id., 16/2 en 18/2/07 tussen Buissing en C.D.J. de Vries. In december 1906 werd een centrale r.k. kiesvereniging voor Walcheren opgericht door de plaatselijke verenigingen van Middelburg en Vlissingen: id., 13/12/06.
494. In het algemeen: Rüter, Spoorwegstakingen, 143-8. Reorganisatie NAS: Ik ben het dus niet eens met Johan Frieswijk (Rüter), die stelt dat rond 1900 van syndicalisme bij het NAS geen sprake is. De reorganisatie van 1901 geschiedde op basis van syndicalistische principes: de arbeidersbeweging als economische beweging (als vakbeweging) en de ontkenning van de noodzaak van een politieke arbeidersbeweging. Voor een beschrijving van de reorganisatie: Buschman,

- Scheurcirkulaire, m.n. 151-55. De Belgische en Zweedse stakingen en voor een kort overzicht over de discussies in de Duitse SPD: Droz, *Histoire* II, 51, 117, 327, en Grebing, *Geschichte*, 117-8. Behalve een alinea in Rüter, *Spoorwegstakingen*, 148 is de invloed van beide stakingen op de meningsvorming in de SDAP bij mijn weten nog niet onderzocht. Zie echter: J. Saks, 'Naar rechts of naar links. Overwegingen inzake de schoolkwestie.' in: id., *Socialistische Opstellen* (I), 11-29, 28.
495. Cornelissen, *Directe Actie*. De Jong, algemene werkstaking, 94, verbindt in navolging van Karl Lang de directe actie met 'de toenemende kapitalistische concentratie': economisch en als organisatorische samenwerking tussen kapitalistische ondernemers, alsmede de steun van de staat aan het kapitaal in de klassenstrijd. Deze redenering is te vinden in: Roller, *Directe Actie*, 14-6. In Nederland heeft naar mijn mening de zienswijze van Cornelissen meer invloed gehad. Daarin was directe actie voor de revolutionaire beweging eigenlijk het ei van Columbus: de arbeiders konden zelf veranderen zonder medewerking van 'politiekers' en doorliepen zo een machtige leerschool. Zie ook: *T*, 24/9/04 (over stakingen in Italië) en 5/1/07 (over directe actie); *A*, 23 (over directe actie) en 30/7/13 (Cornelissen).
496. Zie bv. Van Emmenes, vakorganisatie, 58-74. Discussies Amsterdam: Congrès Amsterdam, 36-7 (Dunois), 62-8 (Monatte), 77 (Cornelissen), 83-5 (kritiek Malatesta, daar ook zinvolle opmerkingen over de algemene werkstaking). Kritiek van Domela Nieuwenhuis in: Ramaer, *Plutarchus*.
497. Negt/Kluge, 429-40. Belang: Boll, *Massenbewegungen*, 251-3. Minimumlonen etc.: *T*, 11 en 25/10/02; *B*, 18/10/02.
498. Meeting: *T* en *B*, 14/6/02. Verkiezingsvergadering: *T*, 14/2/03. P.L. Tak aan F.M. Wibaut, Amsterdam 15/4/03; F.M. Wibaut aan P.L. Tak, Middelburg 16/4/03 [doorslag] in: archief- Wibaut 8.
499. Wibaut: *B*, 25/4 en 2/5/03. Aanscherping: Notulen PB, 4/7/03 in: archief-SDAP 14. Sannes zou later de directe actie bestrijden als een methode die juist tegen de moderne groot-industrie verouderd was: *B*, 19/1/07. Ongenietbaar: 'Ons uittreden uit den Middelburgschen Bestuurdersbond' in: *T*, 5/3/04. Biografisch over De Lange: mijn 'De Lange, Jac. L.A.' in: Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, III.
500. Scheldnamen: resp. *T*, 17/2/06, 5/3/04, 26/12/03, 29/4/05, 20/2/04. Domineespartij: id., 23/11/07 oprichting SDAP-afdeling-Aardenburg waarbij twee dominees (één was de doopsgezinde Jacob Koekebakker) toetraden. Sannes: id., 20/2/04. M. Wibaut: id., 5/3/04. Omhoog klauteren: id., 26/12/03. Een zoon van De Lange bleek in 1983 in exact dezelfde bewoordingen die opvatting nog te huldigen: Gesprek met J. de Lange, 13/10/83. Bimmel: *T*, 2/9/05. Voor de opvatting van Cornelissen, bv. diens onder het pseudoniem 'Wanderer' geschreven artikel in: id., 10/1/03 of Cornelissen, *Internationale brieven*, 22-3 en 33. Voor Nieuwenhuis diens commentaar op vergaderingen in Zeeland in: *VS*, 4/11/03.
501. Reactionaire bende: *T*, 18/4/03. Rome: id., 20/2/04. Doodbidders: id., 1/12/06. Troelstra: id., 6/4/07. Coltof: jammer genoeg zijn de Verzamelde Opstellen, die Rijnders in 1932, na de dood van Coltof, publiceerde slechts een greep uit zijn werk die niet verder gaat dan 1904. Zijn belangrijke rol na 1904, onder andere als politiek commentator en als criticus van de boekhouding van de ANDB, nadat Gerrit van Erkel bij het NAS had moeten opstappen, wordt zo geen recht gedaan.
502. Domela Nieuwenhuis, *Danger*, 45. Cohen, *In Opstand*, 143-6, 159 en de schitterende beschrijving van Duitse sociaal-democratische partijattributen op 189-90. Zie voor Cornelissen: *Het Revolutionaire Kommunisme*, zijn beginselen en zijn tactiek. (1897), 21-2 (reprint in: *Altena/Wedman*). De Lange: *T*, 19/11/04.
503. Doodhonger: *T*, 23/9/05. Wink: id., 16/4/04.
504. Christiaan Cornelissen, 'De toekomst der vereenigingen van G.G.B.' in: *Verbonden Schakels*, 71-78, 74. Zie ook: Becker/Frieswijk, 303.
505. Cornelissen versus Van Eeden: o.a. *T*, 5/8/05. Overigens geloof ik dat De Lange in zijn toekomstdromen wel beïnvloed is door Cornelissens, Op weg. Cornelissen meende daarin dat het ongezonde en vuile werk door de georganiseerde arbeiders wel zou worden opgelost (65) en ook hij legde er sterk de nadruk op dat beschavingsarbeid voorafgaande aan de grote omwenteling voor het welslagen van de toekomstmaatschappij van belang was (191-221). Zie voor de invloed van Cornelissens boek ook De Langes hoofdartikel in: *T*, 5/7/02 (over Macht en Recht

- zoals C
506. Voor de
korte in
heid: D
507. Hechte
geen vo
NAS ee
508. SDAP
28/3/03
terneer;
in zijn
1162. M
angst va
509. Schilder
Agitatie
510. P.J. Mee
511. Meerter
Reis Va
blijkt de
Kol bet
Wibaut
steunde
ker voo
Herman
invloed
SDAP-a
correspo
1/3/13;
PB. Wib
de afdel
In dezel
naar het
mee dat
het eerst
Bayens
PB.
512. Belang
rugvrag
ijkhof, M
ijkhof, M
van de a
cent naa
dersbon
kosten v
spreker
SDAP C
14/2/00
ijkhof, M
513. Armslag
G.o.1., 1
Ph. H. te
A.P. Bol
ter Meul
aan PB,
delburg
13/9/02.

- zoals Cornelissen op de pagina's 7 en 56 van zijn boek).
506. Voor de ontwikkeling van het sociaal-democratisch denken Hueting c.s., nieuwe staat. Voor een korte inhoud van het Socialisatierapport: Cohen, Vernieuwing, 30-33. Ontwikkelingen nijverheid: De Jonge, Industrialisatie, 299-313.
 507. Hechtere organisatie: *T*, 24/7/09. Verval verhaasten: id., 11/11/09. Overigens was De Lange geen voorstander van al te zware organisatie. Hij vond in 1912 het weggegooid geld dat het NAS een derde bezoldigde bestuurder wilde aanstellen: id., 2 en 16/3/12.
 508. SDAP als herenpartij: Frits de Kaart in: *B*, 12/7 en 2/8/02. Eergevoel: C.J. Krug in: *Schilder*, 28/3/03. Zie ook De Lange in: *T*, 24/6/11: gebrek aan eergevoel drukt de arbeiders des te harder terneer; id., 28/9/12: dat de hoofdarbeider beter betaald wordt, hoeft de handarbeider nog niet in zijn eergevoel aan te tasten; zie ook Gerard Angenent aan b., Vlissingen 10/4/08 in: GAV 1162. Meeting: *T* en *B*, 14/6/02. Gorter: *T*, 24 en 31/12/04. Wijnkoop: id., 20/5/11. Zie ook de angst van onderkruipers tijdens de staking op 'de Schelde' van 1928. Om niet te vergeten, 92.
 509. Schilders: *V*, 30/12/03. België: *VS*, 16/12/03. Weinig politiek benul: *V*, 28/12/00 en *B*, 6/2/04. Agitatiecomité: *V*, 14/3 en 18/4/01. Manifest in: archief-KMS, collectie vakbondspamfletten.
 510. P.J. Meertens, 'De opkomst van het socialisme in Middelburg.' in: id., Voetspoor, 118.
 511. Meertens, Voetspoor, 118. Plannen Mullié: notulen PB, 12 en 26/5/95 in: SDAP-archief, 10. Reis Van Kol: notulen PB, 19/11/95 ibid.; *MC*, 10/12, *RvA*, 14-15/12 en *V*, 12/12/95. Duidelijk blijkt de rol van kapitaalcrachtige sympathisanten in de vroege activiteiten van de SDAP: Van Kol betaalde zijn reis zelf, voor de oprichtingsvergadering van de Middelburgse afdeling zou Wibaut gevraagd worden de risico te dragen. Program: *VC*, 3/5/97. Onverschillig: in 1897 steunde de vereniging de liberaal (nadat F.M. Wibaut een kandidatuur had geweigerd) E. Fokker voor de Tweede Kamer: id., 21 en 24/5/97 en 7/6/97. In 1898 werden de liberalen J.H. en Herman Snijders alsmede de antirevolutionair H.J. van der Meer gesteund: id., 17/6/98. Onder invloed van de sociaal-democratische leden sloot 'Ontwikkeling' zich eind 1901 aan bij de SDAP-afdeling: C. van der Weel aan J.H. van Kuijkhof, Middelburg 14/10/01 in: archief-SDAP, correspondentie afd. Middelburg-PB. Oprichting SDAP-afdeling: *V*, 13/1/98; *B*, 14/3/08 en 1/3/13; M. Bayens aan PB, Middelburg 28/3/98 in: archief-SDAP, corr. afdeling-Middelburg - PB. Wibaut, die eerder lid was geworden van de SDAP, is waarschijnlijk bij de oprichting van de afdeling niet betrokken geweest en ik vraag me af of hij wel meteen tot de leden behoorde. In dezelfde brief deelt Bayens namelijk mee dat de afdeling nog geen afgevaardigde zal zenden naar het congres van de SDAP, omdat ze zich te jong vindt. Op 4/4/98 (Ibid.) deelt hij echter mee dat 'F.M. Wibaut' de afdeling zal vertegenwoordigen. Afgaande op een ledenlijstje werd het eerste bestuur gevormd door J. Mullié (voorz.), M. Bayens (secr.) en C. Romeijn (penn.): M. Bayens aan PB, Middelburg 30/6/98 en 19/3/00 in: archief-SDAP corr. afdeling-Middelburg - PB.
 512. Belang Zeeland en Vlissingen: Notulen PB, 5/1/03 in: archief-SDAP, 13. Verantwoorden en terugvragen: M. Bayens aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 3/2/99; C. Romeijn aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 15/4/99, beide in: archief-SDAP G.o.2., 21-90. M. Bayens aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 2/11/99 in: archief-SDAP G.o.1., 9. Daar ook een inzicht in de financiën van de afdeling. De 20 leden betaalden op dat moment 6 ct. contributie per week, waarvan 1 cent naar de partijkas ging. Dan was de afdeling aangesloten bij de Middelburgsche Bestuurdersbond en bij het comité voor algemeen kiesrecht, hetgeen ook geld kostte. Een idee van de kosten voor een openbare vergadering in Vlissingen: afgezien van reis- en verblijfkosten van de spreker kwamen deze op fl. 29.50: Ph.H. ter Meulen aan PB, Middelburg 6/11/00 in: archief-SDAP G.o.1., 118-124. Zie voor de bijdragen van Wibaut: F.M. Wibaut aan PB, Middelburg 14/2/00 Ibid. Voor het terugbetalen van voorschotten aan Wibaut: M. Bayens aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 30/7/00 in: archief-SDAP G.o.2., 94-187.
 513. Armslag: Ph. H. ter Meulen aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 15/10/00 in: archief-SDAP G.o.1., 118-24. Aardenburg en Oostburg: *B*, 5/10/01 (beide kort daarna ter ziele). Ouwerkerk: Ph. H. ter Meulen aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 26/1/02 in: archief-SDAP G.o.1., 359-84; A.P. Bolle aan J.G. van Kuijkhof, Zierikzee [ingekomen 31/10/03] Id., 580. Broeïnest: Ph. H. ter Meulen aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 19/11/00 in: id., 118-24. Vaag: Ph.H. ter Meulen aan PB, Middelburg 6/11/00 ibid. Verzuuchting: Ph. H. ter Meulen aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 11/11/01 in: id., 227-234. Hugenholtz: *VS* en *B*, 25/1/02. Debat: *VC*, 9/9/02; *B*, 13/9/02. DN: *VS*, 13/9/02. Over de menen en mevrouwen: Ph. H. ter Meulen aan J.G. van

- Kuijkhof, Middelburg 19/1/02 in: archief-SDAP G.o.1., 359-384: excuus voor de hoge kosten, maar men kon met Mendels toch niet in het eerste het beste 'estaminet'.
514. Vervanging: *B*, 4/10/02. September 1904: id., 24/9/04. Geestverwanten: *T*, 24/9/04 (zaterdagavondkoud). Colporteren: D. Bimmel aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 3/12/02 in: archief-SDAP G.o.1., 359-384: 'Holm' verspreidt voor 50 ct. brochures onder de havenarbeiders. Inconsequentie, Stecher: *B*, 12/10/01.
515. SDAP beter uitgerust: id., 19/10/01. Zie voor het belang van het wetenschappelijke in het socialisme van de SDAP voor de aantrekkingskracht van de partij op jonge intellectuelen: De Jong, Saks, 71-8. Overigens vonden ook de vrije socialistische dat zij op de vaste bodem der wetenschap stonden. Mooi blad: Interview 1, 14/12/79 en 26/4/84. Mogelijk wilde Van Olm met twee anderen in 1902 een abonnement op *Het Volk* nemen: *B*, 11/1/02.
516. Gezond verstand: id., 16/8/02. Collecte: id., 21/6 en 12/7/02.
517. Gegevens over Pieterse van Wijck: cvp aan b. Middelburg, Middelburg [15/3/98 ?] [afschrift] in: GAM, politiearchief brievenboek 1898; *VC*, 11/10/97 en 6/8/98; GAV, bevolkingsregister. Roffel: de eerste van die brieven in: *B*, 6/2/04. Volgens het bevolkingsregister is Pieterse van Wijck eerst in mei uit Middelburg in Vlissingen komen wonen. Klene: *B*, 8/4/05. Bimmel: *VC*, 14/6/05. Over Sannes: interview 1, 26/4/84. Oprichting: *T*, 11/11/05; *B*, 25/11/05 en 13/1/06; J.A. Pieterse van Wijck aan J.G. van Kuijkhof, Vlissingen 11/4/06 in: archief-SDAP correspondentie afdeling-Vlissingen - PB.
518. De Meij: bevolkingsregister; *B*, 16/9/11; mededeling Jan de Meij in Handelingen, 7/3/13. In *De Jonge Gids*, 1900, 188-9 en 929 staan twee gedichten van van J. de Meij, maar het is onzeker of het om onze Jan de Meij gaat. Namen leden in: J.A. Pieterse van Wijck aan J.G. van Kuijkhof, Vlissingen 11/4/06 in: archief-SDAP correspondentie afdeling-Vlissingen - PB. Bestuur 1907: *B*, 9/2/07. Jan de Meij moest terugtreden als voorzitter vanwege druk van de overheid (het loodswezen viel onder het ministerie van marine), of om zijn vrouw die aanvankelijk geen voorstandster schijnt te zijn geweest van de SDAP. Een paar maanden later bedankte hij als lid en werd hij als tweede voorzitter vervangen door Van Broekhoven: id., 27/4/07.
519. Egards: interview 1, 14/12/79. De Meij: *T*, 11/7/08.
520. Oude SDAP-er: Interview 1, 14/12/79. Vaandel: *VC*, 1/11/26.
521. Perry/Schoot Uiterkamp (zie ook de daar genoemde literatuur). Maas, Nijmegen, 123 en 157-9. Ten Teije, Breda, 128 en 150. Leden Middelburg: L. Onderdijk aan PB, Middelburg 17/4/[05] in: archief-SDAP, corr. afdeling Middelburg PB. Kapitaal in Middelburg: F.M. Wibaut (zie: Jo Berdenis van Berlekom aan F.M. Wibaut, Middelburg 16/11/01 [07?]) in: archief-Wibaut 15; W. Hooien aan F.M. Wibaut, Middelburg 23/6/06 in: id. 22; J. Onderdijk aan F.M. Wibaut, Middelburg 21/5/10 in: id. 35; *B*, 30/7/04. Maastricht: Perry, Kinine, 79-82.
522. Onkunde: als een SDAP-er eens iets zei waar een vrije niet zo gauw antwoord op wist, dan kon die (zoals P.F. Streefkerk) altijd aan *Het Volksdagblad* informatie vragen: *V*, 19/12/07. Sindoro: *T*, 23/6; *V*, 25/6; *T* en *B*, 30/6 en 7/7; *VS*, 11/7/06. Toen de onderkruipers in september terugkwamen werden ze warm ontvangen. Op verschillende plaatsen braken vechtpartijen uit, zodat de politie tussen beide moest komen: *T*, 29/9/06.
523. Hermans: *B*, 4/8/06. Debat: *T* en *B*, 4/8/06.
524. Marechaussee: Interview 1, 19/12/79 en 26/4/84. Debat met Ossewaarde: *T*, 22/12/06. Debat met Oudegeest: *B*, 16/2/07.
525. Waarschuwing: id., 13/10/06. Steun: id., 9/2/07; zie ook id., 8/12/06. Wibaut: J.A. Pieterse van Wijck aan F.M. Wibaut, Vlissingen 11/4/07 in: archief-Wibaut 32; *B*, 27/5/07, strijdpennin. Subsidie SDAP: notulen PB 11/5 en 15/6/07 in: archief-SDAP 18. Schuld oktober: J.A. Pieterse van Wijck aan J.G. van Kuijkhof, Vlissingen [ingekomen 12/10/07] in: archief-SDAP correspondentie afd. Vlissingen - PB. Ontzetting: afdeling Vlissingen [P.A. Praag] aan F.M. Wibaut, Vlissingen 27/1 en 25/2/08 in: archief-Wibaut 32. Notulen DB 30/1/08 in: archief-SDAP 18. Wibaut werd in september 1907 ook nog benaderd om geld te geven voor een afdelingsgebouw te vestigen in een voormalige speelgoedbazar op de Kleine Markt, nu Kleine Markt 13: J.A. Pieterse van Wijck aan F.M. Wibaut, Vlissingen 2/9/07 in: archief-Wibaut 30. Hij kreeg geen geld, maar begon later in het pand een koffiehuis.
526. Roode achterlicht: *B*, 19/10/06 (Middelburg: id., 11/8/06). Cursusvergaderingen: id., 31/12/06, 19/1 en 9/2/07. Spoorwegvereniging: id., 30/6/06 en 20/4/07. Betonning: id., 10/11/06; *VC*, 20/11/06. Slagers en schilders: *B*, 26/10 en *Schilder*, 2/11/07; *VC*, 20/11 en *B*, 23/11/07. Vrou-

- wenclub: id., 14/9/07 en 11/4/08; *De Proletarische Vrouw*, 1/12/07.
527. Spaarplan: VC, 27/11/05; V, 18/12/05; A, 23/12/05; *Chr. Metaalbewerker*, dec. '05; Circulaires aanmoediging tot sparen in: archief-KMS map 1901-06; 'Overzicht van zoogenaamde sociale instellingen' (nov. 1911) in: archief-KMS map 1911-13; De Kok, Koninklijke Weg, 1906. Jos. van Raalte aan PAS, Vlissingen 2/1/06 [vertrouwelijk] [doorslag] in: archief KMS, II B 6.5.
 528. Desondanks moet een tamelijk provincialistische geest over de voorbereiders van de vergadering hebben gewaaid, want de pers werd van de vergadering geweerd, terwijl colportage met een brochure van de secretaris van de ANMB, G. Elferink, over de 'kern' op de werf 'Conrad' in Haarlem (het idee van een 'kern' werd kennelijk dus al besproken op de werf) verboden werd. De hele actie: T, 7/4 en 21/4/06; B, 21 en 28/4/06; V, 23/4/06; De Kok, Koninklijke Weg, 125-6, dateert alles een week te vroeg.
 529. Voorstellen directie: VC, 25/4/06. De Kaart: V, 26/4/06.
 530. Stemming: T, 28/4/06; V, 26 en 28/4/06.
 531. VC, 30/4 en 2/5/06; B en T, 5/5/06; kva-bouwbedrijven aan Minister van Landbouw, Vlissingen 2/5/06 [afschrift] in: GAV 4694. In september kwam er nog een pendag bij tot grote woede van de werklieden, die plotseling met minder loon werden geconfronteerd. T, 15/9/06. Socialisten: VS, B en T, 5/5/06; V, 7/5/06. *Patrimonium*, 10/5/06. CMB: *Chr. Metaalbewerker*, april-mei 1906.
 532. Koninginnedag: Kva bouwbedrijven aan CBS, Vlissingen 8/9/06 [afschrift] in: GAV 4694. Oude arbeiders: V, 7/12/07. Moeilijke gesprekken: De Kok, Koninklijke Weg, 134-5. Kritiek socialisten: B, 26/5/06.
 533. Ledental 'gecombineerde vakvereniging': A, 9/6/06. Ze was daarmee een relatief sterke organisatie in het NAS. Zie de verplichte steun voor de stakende heilwerkers in: A, 24/12/06. St Eloy: *Metaalbewerker St Eloy*, 15/11/07 (contributiefrekening over oktober 1907. Bij 4 cent contributie komt men op 22 leden uit). De afdeling van de 'Christelijke Metaalbewerdersbond' moest in januari 1907 fl. 1.93 betalen, 8 1/2 (of 8 1/20) ct. per lid. Dat leidt tot ongeveer 20 leden: *Chr. Metaalbewerker*, 15/1/07. Individueel stoïcijnsgedrag: Holton, Syndicalism, 167.
 534. Over de moeilijke verhouding tussen het NVV en de SDAP uitvoerig: J.M. Welcker, 'De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen tussen 1906 en 1913.' in: id., Heren, 557-96. Voor een visie van NVV-zijde ook: V.d. Tempel, vakbeweging, 122-43. De discussies in de ANMB tussen de vrije socialisten en de sociaal democraten tussen 1900 en 1906 verdienen apart onderzoek. In Van der Houvens Halve Eeuw worden ze onvoldoende belicht. MensenWerk van G. Harmsen c.s. bevat niet méér informatie. Nieuwe gegevens brengt: Harmsen, Hamer. Zie voor de vrienden van de sociaal-democraten ook: W.F. Dekkers aan P.L. Tak, Amsterdam 24/4/06 in: archief-Tak 18.
 535. De Boo van Uijen: T, 2/3/07 heeft het over het lidmaatschap van de SDAP, maar dat klopt niet gezien de ledenlijsten. *Metaalbewerker*, 13/7/07 meldt König als nieuwe secretaris van de ANMB. Overige gegevens: B, 6, 13 en 20/10/06, 23/2/07; ANMB-Vlissingen aan kva-metaalbedrijven, Vlissingen 23/11/06 in: GAV 4710.
 536. Contributieafdrachten als in: *Metaalbewerker*. Schatting op basis van zegels van 17.75 cent, de gemiddelde waarde. De geschatte aantallen zijn mogelijk iets aan de lage kant. Zie voor zegelstelsel: Van der Houven, Halve eeuw, 112. Eisen andere werven: S, 2/6/28. Vergadering Dekkers: B, 29/6/07. Huish. vergaderingen: *Metaalbewerker*, 28/9/07 en 25/1/08 (Dissen werd nu eerste voorzitter en Van Broekhoven tweede). V.d. Peijl: *Metaalbewerker*, 9/10/26. Vrijen: B, 3/11/06 en T, 9/11/06 (het mislukte optreden van Hooze).
 537. Loon Middelburg: *Timmerman*, 11/10/05. Vlissingen: Kva-bouwbedrijven aan [CBS], Vlissingen [augustus 1906] [afschrift] in: GAV 4694. Scheldewoningen: VC, 23/4/06, bijvoegsel. Verzoek en antwoord: id., 5/5/06; kva-bouwbedrijven aan minister van landbouw, Vlissingen 24/4/06 [afschrift] in: GAV 4694. Niet tevreden: VC, 8 en 11/5/06; T, 12/5/06. Niet meer te bereiken: VC, 22, 23 en 26/5/06; T, 26/5/06. GAV 4687, 23/7/06. Bouwkring voerde zijn besluit inderdaad uit. Zie: Circulaire Bestuur 'Bouwkring', Vlissingen [ingekomen 15/8/06] in: GAV 1158.
 538. Werklieden van buiten de stad: GAV 4687, 7/8 en 7/9/06. Looncomité, Theunissen: *Orgaan Tim*, 1/10/06; A, 15/9/06; Kva Bouwbedrijven aan CBS, Vlissingen 7/1/07 [afschrift] in: GAV 4694. Overname: VC, 27/9/02 en 12/1/03.
 539. Verzoeken: id., 3 en 4/10/06; V, 5/10/06; T en B, 6/10/06; A, 13/10/06; GAV 4687, 4, 9, 10 en

- 11/1/07. Lijst stakende timmerlieden, door J. Brandenburg in: GAV 4693 nr 180. Pamflet van PAS en gecombineerde vakvereniging aan 'Burgers en Burgeressen' ibid. Ontslag: Kva bouwbedrijven aan CBS, Vlissingen 2/10/06 [afschrift] in: GAV 4694. Lichtbak: VC, 5 en 6/10/06. Theunissen had in Den Haag samen met Gerard Angenent gewerkt: V, 7/3/06. Theunissen trok in bij Mieremet, zal eerst voor rekening van de Federatie geageerd hebben. In november kreeg hij in Vlissingen werk. Gegevens: bevolkingsregister en VS, 14/11/06.
540. ChrPAS: VC, 5, 6, 11 en 16/10/06. MBB: B, 27/10/06. SDAP-Vlissingen: id., 27/10/06 met een naschrift van de redactie [Louw Onderdijk en C. van der Weel]. Zie ook T, 27/10/06. Zie ook VS, 3/11/06. Minder: verantwoordingen in: A. Collecteren: B, 16/3/07; GAV 4687, 8/11/07. Als gevolg van deze moeite om geld bij elkaar te krijgen stelde Vlissingen op het eerstvolgende congres van het NAS voor om plaatselijk ingezameld geld eerst plaatselijk te gebruiken. Er waren bovendien veel werklieden die geen collega's buiten de stad wilden steunen: A, 1/6/07.
541. Aanbod en antwoord: VC, 6 en 8/10/06. Onderhoud: id., 12/10/06. Houding Anker: T en VC, 17/11/06. Lichtbak: T, 17/11/06. Proces Theunissen: id., 1 en 8/12/06; VS, 12/12/06. In hoger beroep kreeg Theunissen 14 dagen: VC, 17/12/06; VS, 5/1/07. Politie: T, 1/12/06. Onderkruipers: id., 15/12/06. Verbaal etc.: id., 22/12/06, 12 en 26/1/07; VC, 4/2/07. Theunissen raakte korte tijd later van het vrij-socialistische spoor af. In mei liet hij zich door de liberale propagandaclub op de kiezerslijst plaatsen: id., 7/6/07. Het bleek dat hij zeer slordig met stakingsgelden was omgesprongen, reden waarom de Vlissingse organisaties alle vertrouwen in hem opzegden: T, 21/3/08. Overigens was ook zijn privéleven ter discussie gekomen, nadat het PAS op 16 januari in *De Vrije Socialist* een oproep had gedaan het gezin van Theunissen te steunen. De vrouw met wie hij wettelijk getrouwd was bleek hij anderhalf jaar geleden met een kind te hebben laten zitten.
542. Loonsverhoging: Kva-bouwbedrijven aan CBS, Vlissingen 7/1/07 [afschrift] in: GAV 4694. GAV 4687, 21/1, 4/4 en 6/5/07 (Warren, Van Breen en Bijl laten onder het loon werken). GAV 4687, 9-11/1, 8/2 en 4/3/07. Stakers aan voorzitter kva, Vlissingen 8/1/07; W. Anker aan id., Vlissingen 8 en 15/1/07 in: GAV 4693. VC, 18/1/07; T, 12 en 26/1/07. Gelijk stellen: id., 19/1/07; GAV 4687, 21/1/07. Loois: GAV 4687, 21/1/07. Onderbieden: Hanewinkel reageerde zeer heftig toen de stakers hem vertelden dat Anker ook een timmerman van hem had proberen af te troggelen: GAV 4687, 11/1/07.
543. Kritiek Baanbreker: B, 19/1/07. Oordeel De Lange: T, 26/1/07.
544. Marinissen: 'Gecombineerde vakvereniging' aan kva-bouwbedrijven, Vlissingen 11/6/07 in: GAV 4692. Chr. timmerlieden: GAV 4687, 3/6 en 12/7/07; Kva bouwbedrijven aan CBS, Vlissingen 9/9/07 [afschrift] in: GAV 4694.
545. Fietzers: T, 6/4/07. Comité: A, 25/8/06 (opzetten van de actie door het NAS); id., 23/3/07 (leden van het comité waren J. Radersma, W. Vader, Theunissen, J. van Leien, L. Sanders); T, 23/3/07 (eerste oproep); id., 13/4/07 (verzoek aan andere verenigingen); id., 13/7/07 (Angenent). Overhaast: B, 2/6/06. Oktober: T, 4/5/07.
546. Statenverkiezingen: VC, 13/6/07. Gemeenteraadsverkiezingen 1907: B, 22/6/07; VC, 5 en 6/7/07. De SDAP zou later het slechte resultaat van Hendrikse wijten aan persoonlijke tegenstellingen: B, 4/4/08. Van Boekhout nam al snel zijn ontslag als raadslid, zonder ooit een woord in dit lichaam te hebben gesproken. Zie: M.A. van Boekhout aan raad, Vlissingen 19/10/07 in: GAV 1160.
547. Laatste verzoek om propagandist: notulen DB 2 en 15/10/06 in: archief-SDAP 17. Erfenis: A. Ogterop aan F.M. Wibaut, Middelburg 27/4/07 en mei '07 in: archief-Wibaut 30; A. Ogterop aan PB, Middelburg 12/6/07 in: archief-SDAP G.o.1. 754. V.d. Meer c.s., 126, bevat onjuiste informatie over de inkomsten van Leeuwenburg. Sollicitatie: A.P. Leeuwenburg aan PB, Scheveningen 17/7/07 in: G.o.1. 755. Vliegen: notulen PB 20/7 en 7/9/07 in: archief-SDAP 18. A. Ogterop aan PB, Middelburg 11/9/07 in: archief-SDAP G.o.1. 754. Leeuwenburg had op 10 augustus een hoofdartikel 'Onder en Boven' (over woontoestanden) in *De Baanbreker* geschreven. Standplaats Vlissingen: J.H. Schaper aan J.G. van Kuijkhof, [ingekomen 20/9/07] en W.P.G. van Helsdingen aan id, 20/9/07 in: archief-SDAP G.o.1. 754. Woede en toegeven: B, 14 en 28/9/07.
548. Biografische gegevens: A.P. Leeuwenburg aan PB, 17/7/07 in: archief-SDAP G.o.1. 755; bevolkingsregister Vlissingen; interview 1, 26/4/84. Saks, Socialistische Opstellen 1, 66-7.
549. Aardenburg: B, 16/11/07. Koekebakker was medeoprichter van het bekende 'Socialistisch Leesgezelschap' te Amsterdam geweest. Zie: J.C. Koekebakker [een broer] aan F.M. Wibaut, Voor-

- burg 8/4/13 in: archief-Wibaut 25. Zie ook: De Jong, Saks, 52 en Borrie, Wibaut, 42. Plaatselijk comité: een plaatselijke afdeling van de 'Nederlandsche Vereeniging voor de Tentoonstelling van Huisindustrie'. In Middelburg was zo'n comité eerder opgericht: B, 6/7/07. Vlissingen: VC, 13/12/07, 7 en 12/2, 3 en 21/3/08. Zie ook P.A. Praag aan PB, Vlissingen 24/6/07 in: archief-SDAP G.o.l. 769. Oprichting VBB: VC, 6/6/08. De overige bestuursleden waren: Van Broekhoven, P. Praag, Dissen, K. de Visser, Van Hal en een zekere De Vries. Te Middelburg bestond een bureau voor arbeidsrecht sinds 15/9/06. Het hield zitting in het gebouw van de 'Vooruit' en kon ook door Vlissingers geconsulteerd worden: B, 1/9/06 en 8/2/08. Het Vlissingse bureau: J.A. Pieterse van Wijck aan F.M. Wibaut, Vlissingen 11/4/07 in: archief-Wibaut 32; *Metaalbewerker*, 25/1/08; B, 18/1 en 1/5/08; VC, 5/5 en 4/6/08; P.A. Praag aan PB, Vlissingen 24/6/08 in: archief-SDAP G.o.l. 769.
550. Raadsverslagen: B, 14/12/07, 21/3/08; P.A. Praag aan PB, Vlissingen 24/6/08 in: archief-SDAP G.o.l. 769. Verkiezingsstrijd: VC, 6/3/08; B, 29/2, 21 en 28/3/08; VC, 1, 8 en 10/4/08; B, 4, 11 en 18/4/08. Vertrek Pieterse v. Wijck: J.A. Pieterse van Wijck aan J.G. van Kuijkhof, [Vlissingen] [ingekomen 1/2/08] in: archief-SDAP, correspondentie afdeling Vlissingen - PB; notulen DB 6/2/08 *ibid.*, 18; B, 21/3, 11/4 en 9/5/08. Na het vertrek van Leeuwenburg zette Pieterse van Wijck weer advertenties in *De Baanbreker*: *id.*, 1/8/08. Afspraak: P.A. Praag aan PB, Vlissingen 24/6/08 in: archief-SDAP G.o.l. 769. Splitsing liberalen: B, 6/6/08; VC, 6/7, 23 en 30/9, 7, 8, 13 en 21/10/08; B, 17/10/08.
551. De Kaart: T, 2/11/07. SDAP-afdeling: *id.*, 18/1/08. Voor een geprikkelde reactie van Leeuwenburg: B, 25/1/08. Eerste loonactie van de ANZB-afdeling: VC, 1/6/07. In januari 1908 werd het eerste bestuurslid van de afdeling door de SMZ ontslagen: B, 25/1/08. T, 1/8/08 (mededeling dat de afdeling niet meer op *Het Volk* geabonneerd is).
552. Leeuwenburg over anarchisme: B, 8, 22 en 29/2/08. Gerhard Rijnders, de naaste medewerker van Domela Nieuwenhuis, stelde daartegenover, dat er al weer een tendens was tot kleinere productie-eenheden: de electriciteit maakte kleine bedrijven mogelijk (zoals drukkerijen) en ook de scheepsbouw ging meer kleine schepen bouwen. Over De Lange: *id.*, 25/1/08 (daar ook de volgende citaten).
553. Het archief van 'De Broederband' (zowel de Middelburgse als de Vlissingse) is verloren gegaan blijkens een mededeling van de heer De Graaf (Middelburg), 17/3/87. Oprichting: MC, 3 t/m 8 en 18/10/95; V, 19/10/95; MC, 6, 9 en 21/4/96. Pas in 1907 werd besloten dat personen uit andere klassen als verbruiker konden toetreden tot de coöperatie. Het zou nog tot 1911 duren alvorens zij gewoon lid konden worden: B, 29/6/07; T, 30/3/12. Fondsen: B, 12/9/08. Filiaal Vlissingen: bestuur Broederband aan b&w, Middelburg oktober 1899 in: GAV 1143; *id.*, 6/12/99 *ibid.* 1144; GAV 535, 27/10/99; GAV 683, 13/7/00; bestuur Broederband aan b&w, Middelburg 1/11/00 en 20/12/00 in: GAV 1146; *id.*, 4/9/01 in: GAV 1148; VC, 16/9/01; Voorzitter: B, 15/3/02.
554. Leden 1902: B, 13/12/02. Winst aan arbeidersbeweging: zie betoog van Wibaut in V, 3/2/99. Voor het SDAP-congres van dat jaar werd in die zin door Middelburg een voorstel gedaan, dat door de SDAP is overgenomen: V, 21/2/99. Wibaut heeft later geschreven dat dit besluit een fout is geweest: Levensbouw, 342. Zie ook *ibid.*, 340, voor de rol van welgestelde partijgenoten om dergelijke gebonden coöperaties van de grond te tillen. Oprichting 'Vooruit': B, 8/2/02. Verandering Broederband: T, 26/4/02.
555. Bimmel: *id.*, 7/11/03. Niet naar behoren, blauw oog: B, 15/4/05; T, 23/12/05; B, 30/12/05. Louw Onderdijk deponeerde een klacht bij de politie doch de SDAP besloot later om politieke redenen die klacht weer in te trekken: *id.*, 20/1/06.
556. De hele zaak: *id.*, 25/1 - 29/2/08; T, 1 - 22/2, 21/3/08; V, 26/2 en 5/10/08.
557. Intrekken: T, 25/4/08. Wraaknemen: *id.*, 19/9/08. Redactie neerleggen: *id.*, 16/5 en 4/7/08. Zijn opvolger zou aanvankelijk Bernard Reijndorp worden, een man die slechte relaties had met Domela Nieuwenhuis. Deze verzette zich dan ook tegen de benoeming van die 'windvaan' (VS, 17/6/08), een kwalificatie die niet terecht is. Reijndorp had de vrije socialistenverenigingen die *De Toekomst* uitgaven moeten beloven in alle discussies die in deze tijd onder vrije socialisten gevoerd werden neutraal te blijven. Toen hij echter Domela Nieuwenhuis in *De Vrije Communist*, 30/5/08, persoonlijk aanviel werd die benoeming op aandrang van de Vlissingse socialistenvereniging (vooral van De Kaart) weer ingetrokken: V, 9, 13, 17 en 18/6 en 6/7/08. Beschuldigingen en nasleep: B, 5 en 19/9, 14/11/08; T, 7 en 14/3, 11/7, 29/8, 5 en 19/9, 14 en

- 21/11/08. Ook tussen Middelburg en Vlissingen boterde het niet erg. In 1910 werd besloten dat beide coöperaties voortaan zelfstandig voortgezet zouden worden: VC, 14 en B, 12/3/10. Melken en groentenhandel: T, 23/11/08. Zijn zoon verklaarde dat zijn vader meer tijd kreeg voor de beweging toen hij bij 'De Broederband' weg was. (Mededeling J. de Lange, 13/10/83) Dat is mogelijk, maar anderzijds is het zo dat De Lange door overspannenheid steeds vaker uitviel.
558. Niet bestaan contracten: GAV 4687, 3/3/02. Lucasse: VC, 28/1/01. Uitvloeisel: B, 20/2/04. Jantzen: *Metaalbewerker*, 11/1/08 (rede in Vlissingen). Koeliecontracten: id., 20/6/08. Niet vastleggen: T, 15/7/05 (over Groningse timmerlieden). Hooze: *Metaalarbeider*, 13/4/07. Axioma: Zie de resolutie van het NAS tegen cao's, omdat het secretariaat werkte voor de bevrijding der arbeiders: A, 24/12/13. Zie ook: Om niet te vergeten, 7 en 70.
559. Smit: De Kok, Koninklijke Weg, 1908. Ver. Ned. Werkgevers: Koninklijke Weg, 130, (de reserves bij 'de Schelde' ten aanzien van deze vereniging). Zie ook: Binneveld, metaalstaking, 40-1 en 44-6. Overleg met bazen: commentaren in: archief-KMS, map 1907 - 1911. Kritiek: *Metaalbewerker St Eloy*, 1/7/08; B, 6 en 13/6/08; T, 13/6/08; V, 17/6/08.
560. Vergadering Concertgebouw: VC, 13 en 16/6/08 (dit verslag waarschijnlijk door Leeuwenburg geschreven); B en T, 20/6/08; B, 4/7/08; *Metaalbewerker*, 27/6/08; afrekening van de actie in: B, 12/9/08. De Kok, Koninklijke Weg, 130, heeft een nogal lacuneuze behandeling van de agitatie. Leeuwenburg heet er 'Van Leeuwenburg'. Wispelweij: *Metaalbewerker*, 13 en 20/6/08; *Metaalbewerker St Eloy*, 1/7/08.
561. De hele actie: *Metaalbewerker*, 27/6/08 (waar ook gesteld wordt dat buiten Amsterdam en Vlissingen het vrije socialisme weinig te betekenen heeft; vanuit het gezichtspunt van de ANMB had de actie in Vlissingen dus zin); *Metaalbewerker St Eloy*, 1/7/08; B, 20/6 - 18/7/08 (11/7 een brief van L.P. van Oorschot met verwijzing naar de brief uit Zwolle); Pamflet ANMB in: archief-KMS pamflettenverzameling 1907-1928, zie ook VC, 17/6/08; VC, 20, 22 (voor de brief van de werkmans van KMS) en 23/6/08; T, 20 en 27/6/08; V, 22/6/08 (verslag van de ruimerige vergadering, kennelijk van de hand van De Lange); *Metaalbewerker*, 26/9 en 3/10/08 (correspondentie) en VS, 14/10/08 voor de ruzie van Dekkers met Leeuwenburg. Hooze trachtte van Dekkers' nederlaag in Vlissingen maximaal voordeel te trekken voor zijn onafhankelijke federatie van metaalbewerders: V, 8, 13 en 17/7 en 4/8/08.
562. Onderhandelen met kern: 'Opmerker' [Jan Smit?] in: VC, 27/6/08; T, 27/6/08. Vergadering over kernvoorstellen: VC, 27/6/08. 'Ons Belang': B, 11/7 en 15/8/08.
563. Afwijzen 'Ons Belang': B, 19/9/08. Van Aartsen: id., 5/2/10. Telegrafische VC, 17/12/10. Opheffing: *Metaalbewerker St Eloy*, 25/5/13. Bestuur openbare leeszaal aan C. Snoep, Vlissingen 11/11/13 [afschrift] in: archief-openbare leeszaal.
564. Kritiek: T, 5/12/08, 16/1 en 23/1/09 (voor het reglement van het ziekenfonds); B, 9, 23 en 30/1/09. Documentatie ontwerp-reglement 1909 in: archief-KMS, map 1907-1911. Stemming: B, 5/2/10; T, 5/3/10. Het bestuur van het ziekenfonds bestond lange tijd uit Van Aartsen, W. Verhage en G.J. Bijlaard. Ledental ANMB: *Metaalbewerker*, 11/4/08 en 27/2/09. Samenvoegen: id., 16/4/10. Afscheiding CMB: *Chr. Metaalbewerker*, 22/5/26. Ontbinden: id., 29/5/26. St Eloy: afrekening propagandabladen in *Metaalbewerker St Eloy*, 8/2, 15/6 en 1/12/08 en 18/12/09.
565. A.P. Leeuwenburg aan P.J. Troelstra, Vlissingen 5/5/08 in: archief-Troelstra 61. A.P. Leeuwenburg aan PB, Vlissingen 25/5/08; id. 16, 18 en 26/6/08; Gewest Twente aan PB, Enschede 1 en 22/6/08 in: archief-SDAP G.o.1. 768. De vacature van Twente was buiten het PB om waarschijnlijk door Van Kol geregeld. De partijbestuursleden voelden zich in elk geval buiten spel gezet: notulen PB, 13/6/08 in: archief-SDAP 19. Moeilijkheden: T, 10/10/08; G. Boland en M.J. Menko aan PB, Hengelo 2/12/09; A.P. Leeuwenburg aan PB, Enschede 19/12/09; aantekeningen E.M. Wibaut van een vergadering met de federatie Twente, 28/1/10 in: archief-SDAP G.o.1. 786. Ontslag: A. Langejan aan J.G. van Kuijkhof, Enschede [ingekomen: 29/5/11] ibid. 798; G.J. Jeths [?] aan PB, Lonneker 30/4/11 ibid. 807. Leraar en dood: VC, 3/12/12 en 23/8/17. Zie ook Saks, 'Het geval-Leeuwenburg' in: id., *Socialistische Opstellen* I, 57-75.
566. Praag: P.A. Praag aan PB, Vlissingen 24/6/08 in: archief-SDAP G.o.1. 769. Niemand naar Zeeland: C. v.d. Weel, secr. gewest Zeeland, aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 2/6/08 in: archief-SDAP G.o.1. 769. De Zeeuwse afdelingen en A. Ogterop waren met het PB (Wibaut voerde voor het PB de onderhandelingen) overeengekomen, dat een 'zoo groot mogelijk deel' van het geld voor de propagandist in Zeeland zou blijven. Beide partijen hadden daar verschillende ge-

dachten
wilde res
leggen o
chief-SD
Kuijkhof
ker Jaap
het burea
567. Vrouwen
22/5/09.
26/9/08;
23/1/09.
568. Ledental
PB; B, 2
Federatie
dentie af
en 12/7/
van Kuij
scussies:
569. Spanning
570. Informa
op De B
Sinds se
15/9/06.
571. Dood D
Het is n
maanden
nog hoop
een 'vers
het wink
kamerad
(19/1/86
9 en 22/
melen vo
Piet van
18/8/09.
7/5/10. V
Leeuwen
valligen
vingsgez
572. Groei D
Vrijdenk
horn: VC
chief-Da
Vijands
dreef oo
rond 191
vrije soc
richt me
selaar P.
'De Dag
Middelb
573. Mariniss
Voor de
boekjes
zeelieder
574. Localism

- dachten over, waarbij Bertha Ogterop kennelijk veel meer van het geld dat zij gaf voor Zeeland wilde reserveren dan het PB. Uiteindelijk besloot dit zich bij de regeling van Ogterop neer te leggen onder mededeling 'dat wij het zeer onaangenaam vinden': notulen PB, 29/8/08 in: archief-SDAP 19. Sannes: Notulen DB, 4/7/08 in: archief-SDAP 19; G.W. Sannes aan J.G. van Kuijkhof, Middelburg 2/7/08 *ibid.* Fe 151. Van Broekhoven: B, 11/7 en 22/8/08. De bankwerker Jaap van der Peijl werd nu secretaris van de VBB. De Middelburger Louw Onderdijk ging het bureau voor arbeidsrecht verzorgen.
567. Vrouwenclub: B, 3/10/08. *De Proletarische Vrouw*, 15/3/09. Bakkersbond: B, 15/8/08 en 22/5/09. De afdeling was zeer klein (in oktober 1908 10 leden): id., 31/10/08. Slagers: id., 26/9/08; VC, 23/9/08. Timmerlieden: B, 17/7/09 en 22/1/10. Spoorpersoneel: id., 28/11/08 en 23/1/09.
568. Ledentallen Vlissingen: circulaire 1/10/08 in: archief-SDAP correspondentie afd. Vlissingen - PB; B, 24/11/08; P.K. Peerlkamp / L. Onderdijk aan PB, Middelburg 20/2/12 in: archief SDAP Federatie Zeeland 1912. Ledentallen Middelburg: circulaire 1909 in: archief-SDAP, correspondentie afd. Middelburg PB. Sannes: B en VC, 10/10/08. Meiviering: B, 8/5/09. Advies: VC, 25/6 en 12/7/09; B, 17/7/09. Oude SDAP-er: interview 1, 14/12/79. Kastekort: P.A. Praag aan J.G. van Kuijkhof, Vlissingen 17/11/09 in: archief-SDAP correspondentie afd.-Vlissingen - PB. Discussies: B, 18/9 en 16/10/09. Huishoudelijke vergaderingen: id., 20/11/09 en 22/1/10.
569. Spanningen: mededelingen van Joosse in T, 21/3/08. Argus: id., 21/10/05.
570. Informantenrol: id., 22/2 en 21/3/08. Royement: id., 29/2/08. Joosse nam ook een abonnement op *De Baanbreker*: zie bv., B, 3/10/08. Houding Joosse: mededelingen De Kaart, T, 21/3/08. Sinds september 1906 was Marinissen secretaris van de gecombineerde vakvereniging: A, 15/9/06. De Kaart vs. Angenent: V, 18/6/08.
571. Dood De Kaart: id., 14/10/08 voor een drakerig in memoriam van De Lange; VC, 15/10/08. Het is niet bekend aan welke ziekte De Kaart leed. Willem Havers schreef dat hij een paar maanden voor zijn dood een bezoek had afgelegd bij een Leidse professor die hem had gezegd nog hoop te hebben: *De Klok*, 16/10/08. De weduwe De Kaart heeft later gezegd dat haar man een 'verschoven hart' had: mededeling F.A. de Kaart (Goes), 15 april 1987. Zijn weduwe bleef het winkeltje van De Kaart drijven, maar was volkomen afhankelijk van de offervardigheid der kameraden. Haar dochters konden blijkens een mededeling van een kleindochter van De Kaart (19/1/86) nergens in Vlissingen een dienstbetrekking krijgen. Brief Joosse c.s. en gevolgen: V, 5, 9 en 22/10/08 en T, 24/10/08. Het PAS richtte na de begrafenis een comité op om geld in te zamelen voor een grafsteen. In het comité zaten Piet Sinke, Jacob Moerland, Janus Marinissen en Piet van Steveninck. Op 8 augustus 1909 werd de steen onthuld: id., 7/11/08 en 14/8/09; VS, 18/8/09. Vrede getekend: zeer tot opluchting van Domela Nieuwenhuis: id., 4 en 11/5/10; T, 7/5/10. Wat De Lange betreft was de ruzie daarmee echter nog niet uit. Wanneer er wat over Leeuwenburgs verdere wederwaardigheden te vertellen was, verwees hij altijd even naar de afvalligen in Vlissingen: bv. id., 13/5/11. Ook jegens Marinissen toonde hij zich weinig vergevingsgezind: id., 15 en 22/10/10.
572. Groei Dageraad: notulen Hoofdbestuur, 3/12/09 in: archief-Dageraad 2.6.9. Van der Klift: *De Vrijdenker*, 20/10/34. Oprichting afdeling en ledental: VC, 20/10/09; VS, 2/11/09. Schermerhorn: VC, 27/10/09. Aansluiting bij Dageraad: P.v. Steveninck aan HB, Vlissingen 4/1/10 in: archief-Dageraad 3.2.69. Ledental 1910: L. Mieremet aan J.G. Götze, Vlissingen 14/11/10 *ibid.* Vijandschap tegen De Lange: T, 26/3/10. Van der Klift was niet alleen penningmeester, maar dreef ook de brochurehandel. Ongedateerd krantje van Dageraad-Vlissingen (waarschijnlijk rond 1912) in: archief-Dageraad 3.2.69, voor het feit dat de leden zich vonden behoren tot de vrije socialisten. In Middelburg werd eerst eind januari 1910 een vrijdenkersvereniging opgericht met 21 leden. G. Wolders werd voorzitter, P. François penningmeester en de radicale metselaar P. Botbijn secretaris. In tegenstelling tot Vlissingen sloot deze vereniging zich niet aan bij 'De Dageraad'. Waarschijnlijk is ze nog voor 1914 weer ter ziele gegaan. P. Botbijn aan HB, Middelburg 30/1/10 in: archief-Dageraad 3.2.49; B, 5/2 en 5/3/10.
573. Marinissen: zie de afrekeningen van de vrijwillige bijdragen in *De Arbeid* over 1908 en 1909. Voor de metaalarbeiders in de 'gecombineerde vakvereniging' bestelde Marinissen ook jaarboekjes bij de 'Landelijke Federatie van Metaalarbeiders': *Metaalarbeider*, 4/12/09. Ledental zeeliedenbond: A, 31/12/10.
574. Localisme: recentelijk daarover echter in de specifiek Duitse verhoudingen: Müller, Lokali-

- smus.
575. Sannes: C. v.d. Weel (secretaris gewest Zeeland) aan PB, Middelburg 20/1/09 in: archief-SDAP G.o.1. 789; id. 27/1/09 *ibid.*; G.W. Sannes aan F.M. Wibaut, Middelburg 11/7/09 in: archief-Wibaut 32; G.W. Sannes aan P.J. Troelstra, Middelburg 8/7/09 in: archief-Troelstra 68/4 ('Zeeland' *eischt op het oogenblik eenen anderen vorm van propaganda dan ik geven kan.*). Groningen: notulen PB 26/6/09 in: SDAP-archief 20 (Wibaut was tegen). Het PB stelde waarschijnlijk geen extra geld beschikbaar, zoals het bij Leeuwnburg gedaan had: notulen DB 11/10/09 in: archief-SDAP 20. Bedrag fonds-propagandist: P.K. Peerlkamp/L.Onderdijk aan PB, Middelburg 20/2/12 in: archief-SDAP correspondentie federatie-Zeeland 1912. De afdeling-Middelburg gaf een gulden per week aan het fonds: B, 11/12/09. Onder andere Wibaut werd benaderd voor een bijdrage: P.K. Peerlkamp aan F.M. Wibaut, Middelburg 24/4/10 in: archief-Wibaut 30. Keuze Lindeijer: B, 28/5 en 9/7/10. Onder de sollicitanten was ook F.P. Oudens geweest, die nu een zeer armoedig bestaan in Antwerpen leidde. Troelstra vond hem echter een 'oude sok'. Ook Wibaut vond hem niet geschikt. Spiekman beval Lindeijer aan: P.K. Peerlkamp (secretaris gewest-Zeeland) aan PB, Middelburg 1/6/10 in: archief-SDAP G.o.1. 800. Over Lindeijer mijn 'Lindeijer' in: Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, 1, 71-2. Kleding: T, 27/5/16.
 576. Competentie: mededeling A. Rorije, 25/4/80. Voor Lindeijers kwaliteiten spreekt behalve het volgende zijn medewerking aan het wetenschappelijke maandblad *De Nieuwe Tijd*, alsmede het feit dat hij in juni 1911 door de Twentse afdelingen op de voordracht werd gezet om Leeuwnburg op te volgen: G.J. Jeths aan PB, Lonneker 8/6/11 in: archief-SDAP G.o.1. 807. Ledentallen: Opgaven afdeling-Vlissingen aan PB, Vlissingen 17/11/09, 1/4 en 1/10/10 in: archief-SDAP, correspondentie afdeling-Vlissingen - PB. Echtparen: P. Praag aan PB, opgaaf van leden 1/1/10 [ingekomen 26/1/10] in: archief-SDAP correspondentie afdeling-Vlissingen PB. Secretariaat: B, 17/9/10. Bureau: id., 13/8/10. Volkspetitionnement: volgens V.d. Meer c.s., 127, had de actie een driedelige functie voor de SDAP: ledenwinst in de steden, ledenwinst op het platteland en 'graadmeter voor de invloed van de partij in de Nederlandse arbeidersklasse'.
 577. De invloed van Kautsky in Nederland: De Jong, Saks, 76 en Mulder, scholing, 45-7. De Wolff, Land, 67-8. Vertaling V.d. Goes: Kautsky, Program, m.n. 190-1. Om met zoveel mogelijk mensen naar de Roode Dinsdag in Den Haag te kunnen gaan (Prinsjesdag), begon de afdeling bijvoorbeeld al in mei te sparen. B, 27/5/11. Schuldendelging: id., 12/11/10 en 11/2/11. Cursusvergaderingen: id., 22 en 29/10 en 5, 12 en 26/11/10. Publicaties: id., 1/10/10. Volkspetitionnement: id., 12/11, 21/1/11 en VC, 23/3/11. Ledenopgaven 4/1, 1/4 en 1/7/11 in: archief-SDAP correspondentie afdeling-Vlissingen PB.
 578. Raadsleden: B, 15/4/11 (M. Geelhoed, wethouder Kalbfleisch en de ARP'er G. v.d. Putte). Verkiezingsfonds: id., 22/10/10. Huisbezoek: id., 8/4/11. Blok tegen kerkelijken: id., 3/6/11 (zie ook VC, 7/5/12: het is beter de tegenstelling democratisch-conservatief te hanteren). Functie ingezonden stukken: B, 17/6/11. Verkiezingsvergadering: VC, 28/6 en 1/7 en B, 8/7/11. Jacob van der Stad zei daar op grond van de ervaringen van zijn vader, dat de arbeiders van de socialisten niets te verwachten hadden. Werkelijke hulp konden alleen de liberalen bieden.
 579. Toename kiesgerechtigden: staat 6.2; gegevens over kiesgerechtigden voor de gemeenteraad in gemeenteverslagen 1910 en 1911. Nieuwe indeling districten: Handelingen 1911, Bijlage 3. Bij de indeling van de districten was rekening gehouden met de verdere uitbreiding van de stad. Een lichte bevoordeling van de districten I en II kan niet ontkend worden. De kiesdeler was daar resp. 141 en 139, terwijl in III 160 stemmen voor een zetel nodig waren. Kritiek rechterzijde: Handelingen, 5/5/11. Uitslag: VC, 10/7/11; B, 15/7/11. Weer lid worden van De Meij: circulaire met ledenopgave, 1/4/11 in: archief-SDAP correspondentie afdeling-Vlissingen PB.
 580. Steun VDB: VC, 14/7/11. Uitslag: id., 20/7/11; B, 22/7/11. Lindeijer zou het derde SDAP-raadslid in Zeeland worden. In juli 1907 was Sannes in de Middelburgse raad gekozen, terwijl in juli 1911 H. Hoogerhuis in Ouwkerk op Schouwen-Duiveland in de raad gekozen werd: T, 27/7/07; B, 15/7/11. Ongeldig: id., 29/7, 5, 12 en 19/8, 23/9, 4 en 11/11/11; VC, 2 en 19/8, 12/10 en 2/11/11. Verkiezingen in III: VC, 19, 24, 25 en 31/8 en 2/9/11; B, 19/8, 2 en 9/9/11.
 581. Verkiezingsstrijd en uitslag: id., 14/10, 11/11 en 23/12/11. VC, 13, 15, 20, 23 en 29/12/11, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11 en 12/1/12. Lindeijer kreeg 381 stemmen. Over Lindeijers faillissement is nog correspondentie gevoerd met Gedeputeerde Staten en via deze met b&w van Rotterdam. Uit die correspondentie blijkt dat een aantal misverstanden in het spel was en dat Lindeijer niet de

- enige was die dacht dat zijn faillissement al lang was opgeheven. Vanaf 1908 had hij alweer op de kiezerslijsten gestaan: Handelingen 19/1/12; b&w aan GS, Vlissingen 24/1/12 [minuut] in: GAV 1336; GS aan b&w, Middelburg 17-23/5/12 in: id. 1173.
582. De Lange: T, 15/7/11.
583. Benoeming Van Niftrik: GAV 543, 5/9/05.
584. Onhoudbaarheid havens: Verslagen gezondheidszie in gemeenteverslagen 1903 en 1904; Gemeenteverslag 1905, 51; minuutnotulen van vergaderingen b&w 30/11/05 in: GAV 688. Indiening plan: GAV 543, 1/12/05. Verhoging waterkering: b&w aan minister van binnenlandse zaken, Vlissingen 23/4/06 [minuut] in: GAV 1330 GAV 544, 28/9/06; minister van nijverheid, waterstaat en handel aan b&w, Den Haag 16/10/06 in: GAV 1158. Begin werkzaamheden waterkering: GAV 544, 21/12/06. Aanneming rioleringsplan: GAV 545, 17/5/07. Gunstig oordeel: gemeenteverslag 1909 en 1910, resp. 58 en 61.
585. Nieuwe bouwverordening: GAV 543, 13/8/05; GAV 544, 2/2/06 (oordeel van Van Niftrik). Uitbreidingsplan: id., 16/11/06. Invloed hoger grondprijzen: gezondheidszie aan b&w, Vlissingen 1/10/08 in: GAV 1163; gemeentebouwmeester aan b&w, Vlissingen 19/10/08 in: GAV 1164. Citaat: b&w aan de inspecteur van volksgezondheid in Zeeland en Zuid-Holland, Vlissingen 11-14/11/08 [minuut] in: GAV 1332. Kon. goedkeuring Ver. v. volkshuisv.: VC, 31/7/09. Subsidies overheid: b. aan b. van Nijmegen, Vlissingen 12/1/09 [minuut] in: GAV 1372 (verzoek om inlichtingen). Subsidie ver.v.volkshuisv.: B, 25/2/11; De Kok, Koninklijke Weg, 1911 en 1913; Tabbers/Sepers, 112.
586. Voor het openbaar onderwijs: de gemeenteverslagen, bv. van 1906. Bijzondere school in de Nieuwstraat: gemeenteverslag 1902, verslag lager onderwijs, 8. R.K. lagere school: VC, 1/8/04. Zeevaartschool: De Ruyterschool, 10 en 16-24; C.L. van Woelderden c.s. aan raad, Vlissingen 11/11/01 in: GAV 1148; GAV 538, 7/2/02; VC, 17/1/03; secr. cie zeevaartschool aan b&w, Vlissingen 20/4/03 in: GAV 1151; ver. zeevaartschool aan b&w, Vlissingen 18/11/04 in: GAV 1154 (reservering grond aan boulevard). Ontheffing HBS: GAV 526, 2/7/88; GAV 529, 23/6/93; GAV 540, 29/5/03. De actie van Van Niftrik c.s.: H.C. Beijerman c.s. aan raad, Vlissingen 31/5/01 in: GAV 1148; minister van binnenlandse zaken aan b&w, Den Haag 19/4/02 in: GAV 1149. HBS: inspecteur m.o. aan b&w, Den Haag, 2/12/06 in: GAV 1158 [antwoord op verzoek van Van Niftrik]; b&w aan b&w van Brielle, Enkhuizen, Harlingen en Winschoten, Vlissingen 8/1/07 [minuut] in: GAV 1331 (inlichtingen); GAV 555, 1/2/07; b&w aan minister van binnenlandse zaken, Vlissingen 24/4/07 [minuut] in: GAV 1331 (verzoek om part. audiëntie); gemeenteverslag 1907, verslag m.o., 11; Handelingen, 16/4/08; gemeenteverslag 1908, 82. Handelsschool: VC, 8/5/07 (verslag kvk); b&w aan insp. m.o., Vlissingen 23/12/08 [minuut] in: GAV 1165; GAV 555, 5/2/09; Handelsvereniging 'Gemeenschappelijk Belang' aan b&w, Vlissingen 13/2/09 in: GAV 1165; cie. toezicht op m.o. aan b&w, Vlissingen 3/3/09 *ibid.*; b&w van Sas van Gent en Waarde aan b&w, resp. 10 en 16/3/09 *ibid.*; Handelingen, 25/3/09 en 24/3/10; VC, 26/3/09 (de mening van 'Mercurius' afdeling- Vlissingen); gemeenteverslag 1910, verslag m.o., J 1 en 17. De Handelsschool werd in 1924 opgeheven: Handelingen, 19/12/24, 432. Rijksnormalessen: GAV 555, 16/4/09; VC, 13/12/09; districtsschoolopziener aan b&w, Middelburg 24/1/10 in: GAV 1168; gemeenteverslag 11, 123.
587. Oprichting GWF: GAV 4687, 22/4/07; kva-metaalbewerking aan kva-bouwbedrijven, Vlissingen 1/10/07 in: GAV 4692; GAV 4687, 4/10/07; kva-bouwbedrijven aan kva-metaalbewerking, Vlissingen 5/10/07 [afschrift] in: GAV 4694; GAV 4687, 8/11/07; kva-bouwbedrijven aan ChrPAS en PAS, Vlissingen 13/11/07 [afschrift] in: GAV 4694; ChrPAS aan kva-bouwbedrijven, Vlissingen 28/11/07 in: GAV 4692; PAS aan kva-bouwbedrijven, Vlissingen 6/12/07 *ibid.*; GAV 4687, 6 en 23/12/07, 3 en 6/1/08; T, 15/2/08; VC, 2/11/08 (tweede blad); GAV 4687, 3 en 19/12/08 en 24/3/09; PAS aan kva-bouwbedrijven, Vlissingen 22/6/09 in: GAV 4692; werklidenvereniging 'De Schelde' aan kva-bouwbedrijven, Vlissingen 21/6/09 *ibid.* (weinig sympathie bij leden); GAV 4689, 23/6/09 (citaat Jan Smit); kva-bouwbedrijven aan raad, Vlissingen 15/7/09 in: GAV 1166 (aanbieding rapport); b. aan diverse burgemeesters, Vlissingen 13/1/09 [minuut] in: GAV 1372; Handelingen, 13/8/09; kva-metaalbewerking aan b&w, Vlissingen 22/1/10 in: GAV 693, 28/1/10; Ned. Bond v. Handels&Kantoorbedienden 'Mercurius' (afd. Vlissingen) aan b&w, Vlissingen 9/3/10 in: GAV 1168; id., 14/3/10 *ibid.*; id., 15/7/10 in: GAV 1169; Handelingen, 22/7, 14 en 11/10/10; B, 29/10/10; bestuur GWF aan raad, Vlissingen 16/2/11 in: GAV 1171 (huishoudelijk reglement); id., 23/5/11 *ibid.*; 'Mercurius'-Vlissingen aan

- GWF, Vlissingen 12 en 23/5/11 in: GAV archief GWF; R.K. Metaalbewerdersbond aan GWF, Amsterdam 27/11 en 22/12/11 *ibid.*; Gents stelsel: De Rooy, Werklozenzorg, 17.
588. Felle discussies: GAV 544, 2/2/06 en GAV 545, 1/2/07. Vingers tikken: GAV 555, 22/4/10. Hemmekam hoorde van de personeelsafdeling van 'de Schelde' niet alleen de uurlonen van de werklieden maar ook wat zij in tarief en overwerk extra verdiend hadden. Die gegevens speelde hij uit wanneer metaalbewerders een verzoek om belastingvermindering indienden: controleur h.o. aan b&w, Vlissingen 23/9/10 in: GAV 1169. Commerciële boekhouding: GAV 544, 28/9/06. Aanstelling Hemmekam: GAV 544, 17/8/06; VC, 22/8/06 (kritiek). Verhoogde opbrengst h.o.: GAV 555, 11/12/08.
589. Samenstelling raad 1910: gemeenteverslag 1910. Te weinig ambtenaren: gezondheidszie aan b&w, Vlissingen 23/3/05 in: GAV 1155. Eerste verslag woningonderzoek: id, Vlissingen 6/9/05 in: GAV 1156. Trage behandeling: id., Vlissingen 2/6/06 in: GAV 1157. Gebrek aan geld: GAV 555, 10/10/06; gemeenteverslag 1906, verslag gezondheidszie, 3, 7 en 12; inspecteur volksgezondheid in Zuid-Holland en Zeeland aan b&w, Den Haag 20/2/07 in: GAV 1159. Beknibbelen: b&w aan gezondheidszie, Vlissingen 13/4/07 [minuut] in: GAV 1331; gemeenteverslag 1907, verslag gezondheidszie, 5, 8 en 12. Goed woordje (Rottier): GAV 555, 23/10/08. Versoepeling: B, 18/2/11; Bouwkring aan raad, Vlissingen 4/4/11 in: GAV 694, 7/4/11; Handelingen 5/5/11.
590. Subsidieverhogingen zeevaartschool: GAV 543, 19/4/05; GAV 555, 28/6/07 (lobby van Jan Smit); Handelingen, 28/6/07. Verminderde bijdrage particulieren: bestuur zeevaartschool aan raad, Vlissingen 6/10/08 in: GAV 1164. Te grote klassen lager onderwijs: gemeenteverslag 1907, verslag zie v. toezicht op het l.o., 1; hoofden der scholen A, B, C en F aan b&w, Vlissingen 28/6/05 in: GAV 1155 (grootte der klassen op school A). Kosteloos schoolgaanden: gemeenteverslag 1905, 67. Verscherpte schoolgeldheffing: gemeenteverslag 1907, verslag zie v. toezicht l.o., 3. Situatie 1910: gemeenteverslag 1910. Slechte toestand leslokalen: gemeenteverslag 1912, verslag zie v. toezicht l.o.
591. Verhoging Witteveen en b.: GAV 544, 2/2/06; VC, 29/1 1/2/06 (boze reacties); G.S. aan b&w, Middelburg 6-9/4/06 in: GAV 1157; GAV 544, 19/10/06 (wél voor Van Doorn en Witteveen, niet voor onderwijzers). Onderwijzers: onderwijzers aan raad, Vlissingen 2/2/06 in: GAV 1157; Ned. Onderwijzers Genootschap afd. Vlissingen aan raad, Vlissingen [ingekomen 17/2/06] *ibid.*; M. de Zeeuw en P.L. van Ravesteijn aan raad, Vlissingen [ingekomen 7/3/06] *ibid.*; zie v. toezicht op l.o. aan b&w, Vlissingen 20/3/06 *ibid.*; VC, 23 en 30/10/06. Andere groepen: zie voor de reinigingsdienst aan b&w, Vlissingen 10/12/06 in: GAV 1158; GAV 544, 21/12/06 (verhoging karrelieden); commiezen plaatselijke belastingen aan raad, Vlissingen 29/12/06 in: GAV 1158.
592. Belastinggegevens: gemeenteverlagen. H.o.: gemeenteverslag 1905, 39. Protest: VC, 15/7/07; B en T, 20/7/07; VC, 31/3/07; B en T, 3/8/07; VC, 9/10/07; B en T, 12/10/07; J.A. Pieterse van Wijk c.s. aan raad, Vlissingen 9/10/07 in: GAV 1160; b&w aan b&w Zaandam, Vlissingen 19/2/08 [afschrift] in: GAV 1332; GAV 481, 555 en Handelingen, 14/8/08. Grondbelasting: VC, 3 en 4/3 en 11/4/08. Motor: id., 21 en 23/9/10. Rioolbelasting: id., 3/10/08. Handelingen, 30/10/08 (beraadslagen over de belastingen en de invoering van een straatbelasting).
593. Schatting opbrengst belastingen boekmakers: b&w aan zie voor de hoofdelijke omslag, Vlissingen 16/10/11 in: GAV 1172. B&w reageerden zeer laat op de ontwerp-zedelijkheidswetgeving van minister Regout: nadat het wetsontwerp al door de Tweede Kamer was aangenomen: GAV 694, 7/4/11. In de stad werden grote vergaderingen gehouden: VC, 8 en 15/3/11. Vervolgens werden ook zeer slappe pogingen ondernomen een vergoeding van het Rijk te krijgen: Handelingen, 17/8/11. Prijsstijgingen: B, 27/8/10; Bouman, landbouw, 250-1, voor de ontwikkeling van de prijzen van enkele produkten tussen 1900 en 1911.
594. Voor de samenwerking bij kandidaatstellingen bv.: VC, 6/5/01 en 26/6/05. Beijerman: id., 19/6/09. Vermoeden publiek: id., 6/7/05 en 15/12/08. Stuart: B, 29/10/10.
595. Besluit: Handelingen 30/6/11; T, 8/7/11; b&w aan G.S., Vlissingen 14/8/11 [minuut] in: GAV 1335. Wehrens: mededeling W.A. Adamse, Middelburg 7/6/84. Luide mededeling: Cvp aan b&w, Vlissingen 27/6/11 in: GAV 1171. Verbod aanplakken: VC 1/8 en B, 5/8/11. Processen-verbaal: T, 22/7 en 4/11/11, VC, 9/12/12. In juli werd in Souburg een colportageverbod ingesteld (T, 17/6/11) en in april 1913 in Middelburg op verzoek van de getergde commissaris van politie Ten Harmsen van der Beek, 'kleine Cohn' bij De Lange (id., 26/4/13). In de Vlissingse

VDI
Zie
596. Beg
25/2
ling
15 e
sie t
geze
min
afde
sing
597. Amb
ijer]
SDA
Vliss
21/8
maat
dige
tarie
10/1
gen,
598. Inst
min
19/6
Meij
GAV
Han
zijn
599. Beg
28/1
600. Ma
20/1
GAV
(inst
21/1
601. Prop
Vliss
16/1
22/1
gehe
602. Wan
14/9
ook
25/7
603. Oph
28/6
(doc
Han
P.J.
GAV
en 5
in: C
604. Sch
zich
stan

- VDB moet een flinke ruzie zijn ontstaan over het voorstemmen van Geelhoed en Van Niftrik. Zie A.W. Smits in: VC, 4/7/11.
596. Begrotingsanalyses in B, 15 en 29/10/10. Veroordeling raadsleden: id., 24/12/10. Leningen: id., 25/2/11. Zwaarte belastingen: id., 5/11/10. Gemeenteprogram: id., 24/6/11. Voor de ontwikkeling van de sociaal-democratische gemeentepolitiek: Maas, Nijmegen, 7-36 en Borrie, Tak, 111-15 en 311-15. Adres ho: GAV 694, 28/4/11; B, 22/4/11 en VC, 24/4/11 (afdruk). Oproep adhesie te betuigen: B, 13/5/11. Adhesie betuigen: ANMB-Vlissingen, VBB, Vlissingsche slaggersgezellenvereniging, CNWB-Vlissingen, 'Patrimonium'-Vlissingen, 'Algemeene Bond van het mindere personeel der betonning en verlichting' afd. Vlissingen, 'Mercurius'-Vlissingen, SDP-afdeling Vlissingen-Middelburg, 'Ned. Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel' afd.-Vlissingen: GAV 1171.
597. Ambtenaren: B, 15/4/11; werklieden reiniging aan raad, Vlissingen 17/8/11 [handschrift Lindeijer] in: GAV 1172. Kritiek op Duinwaterleiding: VC, 9/5/06. Dividend: B, 6/5/11. Adres: SDAP-Vlissingen aan raad, Vlissingen 16/8/11 in: GAV 1172; C. v. Vlaanderen c.s. aan raad, Vlissingen 16/8/11 *ibid.*; VC, 18/8/11 (afdruk); b&w aan directie duinwaterleiding, Vlissingen 21/8/11 [minuut] in: GAV 1335 (toezending adres voor advies); Vlissingsche duinwaterleidingmaatschappij aan b&w, Vlissingen 23/8/11 in: GAV 1172. Uiteindelijk werd een zeer onbevredigende regeling getroffen: Handelingen, 5/9/11; B, 16/9/11 (kritiek). In februari 1912 ging het tarief eindelijk omlaag: GAV 695, 2/2/12. Smidsbazen: J.A. Hariot c.s. aan raad, Vlissingen 10/12/10 in: GAV 1170; gemeentebouwmeester aan b&w, Vlissingen 27/12/10 *ibid.*; Handelingen, 30/12/10; B, 4/3 en 8/4/11.
598. Installatie: Handelingen, 6/10/11. Van Hal werd gekozen met steun van de VDB. In herstemming haalde hij 405 stemmen, tegen 287 voor de antirevolutionair P.G. Laernoes sr: VC, 19/6/12. Van Raalte: interview 1, 14/12/79. Benoeming commissies: Handelingen 6/10/11. De Meij verkozen: Handelingen, 11/10/12. Losweken: J. de Meij aan raad, Vlissingen 30/10/13 in: GAV ingekomen brieven b&w 1913. Waardering voor De Meij's werkwijze: Van Raalte in: Handelingen, 31/10/11. Een treffend voorbeeld van de degelijkheid waarmee hij te werk ging is zijn optreden inzake de Zeemans- en Visschersbeurs: Handelingen, 4/12/13.
599. Begrotingsbehandeling en kritiek Van Raalte: Handelingen, 31/10/11. Antwoord De Meij: id., 28/10/12.
600. Manse, Staverman: Handelingen, 31/10/11. Duurtecommissie: Handelingen 6/10/11; GAV 694, 20/10/11 (keuze werkgevers); b&w aan J.G. van Niftrik e.a., Vlissingen 21/10/11 [minuut] in: GAV 1335; id. aan Jan de Meij, Vlissingen 3/11/11 *ibid.*; Handelingen 31/10/11; VC, 8/11/11 (installatie commissie); B, 27/4/12 (cie niet gekend in advies); duurtecie aan raad, Vlissingen 21/11/11 in: GAV 487, 1/12/11; B, 25/11/11 (kritiek Lindeijer); Handelingen 1/12/11.
601. Progressie: controleur h.o. aan b&w, Vlissingen 6/9/11 in: GAV 1172; cie voor de h.o. aan b&w, Vlissingen 6/10/11 [ook geschreven door Hemmekam] *ibid.*; b&w aan cie h.o., Vlissingen 16/10/11 *ibid.*; cie h.o. aan b&w, Vlissingen 28/10/11 *ibid.*; Handelingen 22/12/11; GAV 487, 22/12/11 (amendement-De Meij); B, 30/12/11. De SDAP claimde voortaan de progressieve h.o. geheel voor zichzelf: B, 1/11/13.
602. Wanbeheer: G.F. Lindeijer aan F.M. Wibaut, Vlissingen 26/10/13 in: archief-Wibaut 27; B, 14/9/12. Te laag ramen: id., 24/8/12. Vergroting inzichtelijkheid: Handelingen, 25/10/12 (zie ook id., 18/4/13). Van Raalte: id., 28/10/12. Grondpolitiek: id., 6/10/11, 28/10 en 20/12/12 en 25/7/13.
603. Opkomen voor de gemeentereiniging: B, 25/11/11; Handelingen, 12 en 26/4/12; GAV 556, 28/6/12; Handelingen, 28/10/12; B, 25/10/13. Voor de onderwijzers: Handelingen 28/6/12 (doorbetaling voor handwerkonderwijzeressen); B, 27/9/13 (herstel salarisvermindering leraar); Handelingen, 31/10/13 (verhoging maximum-salaris onderwijzers). Parlementaire weg: zie ook P.J. Troelstra in: B, 15/11/13. Bepalingen: VBB aan raad, Vlissingen [ingekomen: 27/11/11] in: GAV 1172; Handelingen, 1/12/11; gemeentebouwmeester aan b&w, Vlissingen 15/12/11 in: GAV 1172; GAV 4689, 1 en 3/4/12; Handelingen, 28/6/12 (aandrang Lindeijer); GAV 4689, 1 en 5/7/12; GAV 4688, 10/7/12; GAV 4689, 14/8/12; SDAP-fractie aan raad, Vlissingen 9/1/13 in: GAV 1175; B, 11 en 18/1/13; Handelingen, 7/3/13.
604. Scholen open stellen: Handelingen, 31/10/11 en 23/8/12. Klassen splitsen op HBS: cie van toezicht op het m.o. aan b&w, Vlissingen 15/9/12 in: GAV 1174; Handelingen, 11/10/12. Tegen standenscholen: B, 7/9/07 en 24/5/13. Voorstel Van Hal: id., 4/7/14; Handelingen 1/5/14.

